ասնէութեան, որոնք մեզի ամէն դիւրութիւն մատուցին բնագիրներուն քննութեան եւ անոնց մաշկերուն ստացման համար. նմանապէս մեր եղբայրակից՝ Մխիթարեան երիտասարդ աբեղայ Հ. Գրիգոր Միքայէլեանին, որ օժանդակեց բնագիրներուն մեքենադրութեան:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ

Résumé

DES PAGES INEDITES ARMENIENNES SUR LE SACREMENT DE L'EUCHARISTIE AU XVIIe SIECLE

LES RELATIONS D'ANTOINE ARNAULD AVEC DES ECCLESIASTIQUES ARMENIENS

(Evêque GARABED AMADOUNI)

Il est bien connu que le célèbre théologien Antoine Arnauld avait souvent fait recours, dans sa polémique contre le calviniste Claude Sieur, aux témoignages des Eglises et des Docteurs orientaux. C'est ainsi qu'il s'est intéressé aussi à la doctrine de l'Eglise Arménienne, surtout en ce qui concerne l'Eucharistie. Il s'est adressé à Amsterdam qui hébergeait alors une florissante communauté arménienne, à Rome et en Orient par l'intermédiaire de l'ambassadeur de Louis XIV à Constantinople, le marquis Charles Fr. Olier de Nointel. D'Amsterdam lui arrive la réponse du célèbre éditeur arménien, Oskan Vardapet Ereuanc'i. De Rome, c'est le catholicos de Cilicie, Xaj'atour III Gałatac'i, qui lui répond. Ces réponses arrivent avant l'année 1669 et figurent dans son œuvre *La perpétuité de la foi de l'Eglise Catholique touchant l'Eucharistie* dont la première édition apparaît en cette même année. De l'Orient il ne reçoit qu'une seule réponse jusqu'à cette date, la profession de foi de Dauit' Karkałec'i ou Beriac'i, co-catholicos avec le susmentionné Xaj'atour. Cette profession de foi aussi trouve sa place dans la dite édition.

Les réponses de prélats arméniens qui arrivent après la parution du livre, sont conservées dans la Bibliothèque Nationale de Paris, sous le № 145 Fonds Arméniens (voir: FR. MACLER, *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1908, p. 77-79). L'auteur publie ici pour la première fois les quatre documents qui s'y trouvent. Ils appartiennent à Yakob IV Joułayec'i, catholicos d'Ejmiacin, Xaj'atour Gałatac'i, catholicos de Cilicie, Step'anos Mełrec'i, patriarche de Constantinople, et à l'archevêque d'Isphahan, Dauit'. Plusieurs personnalités ecclésiastiques et civiles de l'entourage de ces prélats sont aussi co-signataires des documents. Faisons remarquer, pour éviter les confusions, que Xaj'atour Gałatac'i est l'auteur de deux lettres de réponse, l'une brève envoyée de Rome, l'autre plus ample écrite après son retour dans sa patrie.

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ*

Հայկական դրչագրական մանրանկարչութեան պատմութիւնը իր սկզբնաշրջանով մեզի անծանօթ կը մնայ: Պատճառներ ունինք ենթադրելու որ քրիստոնէական շրջանի դրչութեան ծագմամբ, այսինքն՝ մեր թուականի հինգերորդ դարու սկիզբէն, ծնունդ տրուեցաւ նաեւ հայկական դրչագրական մանրանկարչութեան եւ ծաղկումին, այսինքն՝ զարդանկարչութեան: Սակայն, ցաւալի է որ հինգերորդ դարէն մինչեւ իններորդ դար, անտարակուսելիօրէն գոյութիւն ունեցած մեր դրչագրական հարստութենէն ոչինչ հասած է մեզի, բացի դուցէ քանի մը հատակոտոր մագաղաթ թերթերէ: Ժամանակը, բնական պատճառները, մարդկային վանտալութիւնը, տգիտութիւնը, մեղմէ կողոպտած եւ փճացուցած են, հաւանաբար, հազարաւոր թանկարժէք դրչագիրներ, որոնք անշուշտ ունէին մանրանկարներ ու ծաղկումներ:

Ուրեմն, այժմ ստիպուած ենք ազատուն տուեալներով ջանալ գաղափար մը կազմել մեր դրչագրական մանրանկարչութեան եւ ծաղկումներուն այս հեռաւոր եւ մութ շրջանին մասին:

Մեր ուշադրութիւնը կը դրաւեն նախ եւ առաջ՝ բոլոր այն հնադարեան մագաղաթեայ պատառիկները, որոնք աւելի ուշ շրջաններու հայերէն դրչագիրներու իբր պահպանակ հասած են մեզի, եւ որոնք առաւել կամ նուազ չափով կրնանք մասունքները նկատել հինգերորդէն մինչեւ իններորդ դար երկարող փճացած եւ անհետացած հայկական դրչագրութեան: Մենք այս պահպանակ-հատակոտորներու շնորհիւ կը տեսնենք որ այդ հայկական հնագոյն դրչագրական

*) *Սոյն յօդուածը սկզբնաւորութիւնն է «Հայկական Մանրանկարչութիւն» խորագրով ծրագրուած ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը Ա. գլուխին: Դժբախտաբար, բազմահմուտ հեղինակին մահով՝ անաւարտ կը մնայ այս արժէքաւոր գործը, որուն Ա. գլուխը անձամբ խմբագրութեանս յանձնած էր ինք՝ հեղինակը, 1976ի Յուլիսին:*

(Մնք. ԽՄԲ.)

© National Library of Armenia

շրջանին՝ մեծ ճիգ ու ջանք թափուած է հայերէն գրչագիրները ոչ միայն ընթեռնլի, այլ նաեւ ակնահաճոյ ընելու։ Այս հատակոտորները կը վկայեն մեր հին գրիչներուն անուրանալի կարողութեան՝ տողեր, սիւներ եւ էջեր գեղեցկօրէն եւ ճաշակաւոր կերպով զարդարելու։ Այս մնացորդներուն մէջ որոշ կ՚երեւի գրերու չափը համեմատօրէն պահելու՝ տողերու երկարութեան, տողընդմէջ բաժանումներու կամ սիւներու համաչափութեան, այդպէս՝ էջերուն տալով սքանչելի ձեւաւորում։ Ասոնք կը վկայեն որոշ ճիգ, ըմբռնում, որ թափուած է՝ գրքին բարձր եւ մշակեալ գեղագիտական կազմութիւն մը տալու համար։ Սիւներուն մէջ, գրչութիւնը կիրարկուած է ինչպէս տողի սկիզբին՝ նոյնպէս եւ տողի վերջին, տալու համար նոյն լեցունութիւնը, նոյն իսկ երբ ստիպուած էին երբեմն վերջին գիրը բռնաբռնսիկ կերպով անջատել բառէն, այդպէս՝ տողասիւնի վերջին տալով նոյն լեցունութիւնը, որ ընդհանրօրէն կը տրուէր տողասիւնի սկիզբին։ Գրչութեան սիւներուն երկու կողմերը լեցուն, համահաւասար ընելու այս գործադրութիւնը՝ ցոյց կու տայ դեղեցիկ կազմութեամբ էջեր, զանոնք ակնահաճոյ ներկայացնելով ընթերցողին, եթէ նոյնիսկ ատիկա կատարուէր ի պին դիւրին ընթերցանութեան։ Արդարեւ, կարելի չէ չզմայլիլ ի տես մեր հնադարեան այս հատակոտորներուն այն ճաշակին, խնամքին, որով հին հայ գրիչները ջանացած են գրչագիրներուն տալ մատենական գեղարուեստական բարձրորակ կազմութիւն, անոնց էջերը ընթեռնլի ընելով, զանոնք միաժամանակ ակնահաճոյ, յանկուցիչ եւ գրաւիչ դարձնելով։ Զարմանալիօրէն, հակառակ որ տպագրութիւնը շատ կանուխ որդեգրուած եւ մշակուած է Հայոց մէջ, դեռ մենք չունինք գեղարուեստական այնպիսի տպագրութիւն մը՝ որ կարելի ըլլայ գեղագիտօրէն համեմատել մեր այս հնադարեան գրչագրական հատակոտորներուն մէջ ցոյց տրուած մատենակազմական բարձր արուեստին։ Ընդհակառակն, կարծես տպագրութեան շրջանին գրքի գեղագիտական ըմբռնումը աւելի ետ գացած ըլլայ՝ քան հայկական գրչագրական մատենակազմական գեղագիտութիւնը։

Արդ, երբ կ՚ընդունինք որ այսքան մեծ ճաշակով եւ գեղագիտական ըմբռնումով պատրաստուած ու կազմուած էին մեր հին գրչագիր մատեանները, տխալ պիտի ըլլար խորհիլ որ այդ գրքերը կազմողները ցանկութիւն չունենային իրենց գրչագիրները՝ գեղեցկագրութենէ եւ համաչափութենէ տարբեր կերպով ալ զարդարելու։ Անտարակոյս, անոնք իրենց այս մեծ աշխատութեամբ, սիրով, ցանկութեամբ եւ ճաշակով պատրաստած հնադարեան գրչագիրները պիտի զարդարէին, պայծառացնէին մանրանկարներով եւ ծաղկումներով, այդպէս ծնունդ տալով հայկական մանրանկարչութեան եւ ծաղկումին։ Աւելցնենք որ Հայոց պէս ժողովուրդ մը, որ ունէր հնադարեան, դեղեցկաշէն եւ ճոխ լեզու մը, բարձր հասկացողութիւն մշակոյթի ընտրելագոյն զանազան ճիւղերուն մասին, անկարելի էր որ իր սիրելի մատեանները թողուր անզարդութեան մէջ, անշուք եւ ոչ գրաւիչ։

Եթէ գրչագիրները հինգերորդ դարէն մինչեւ իններորդ դար մեզի կը պակսին, սակայն ունինք՝ բարեբախտաբար՝ խիստ արժէքաւոր մատենագրական վկայութիւն մը, որ մեզի կու տայ հաստատուն, աներկբայելի կռուան՝ թէ Հայերը իրենց գրչագիրները կը զարդարէին գունագեղ եւ ոսկեճոխ նկարներով, եւ նոյն իսկ հատորները փղոսկրով կը կազմէին։ Այս անգին վկայութիւնը մենք կը պարտինք եօթներորդ դարու հայ մատենագիր Վրթանէս Քերթողին, որ իր ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏԻՑ խորագրով հակաճառութեան մէջ, կը գրէ. «Քանզի եւ զտիպս Աւետարանին տեսանեմք նկարեալս ոչ միայն յոսկւոյ եւ (յ)արծաթոյ՝ այլ եւ յոսկերաց փղոց եւ կարմիր մորթով կազմեալ. եւ մեք յորժամ երկիր պագանեմք սրբոյ Աւետարանին կամ համբուրեմք՝ ոչ եթէ փղին ոսկերաց մատուցանեմք զերկրպագութիւն, կամ դաֆային (լայֆային – տպ. Վեն.), որ ի յերկրէ բարբարոսաց եկեալ է ի վաճառս, այլ՝ բանի Փրկչին որ ի մագաղաթին գրեալ է»[1]։ Վկայութիւնը որեւէ տարակոյս չի թողուր որ Հայերը իրենց գրչագիր Աւետարանները կը զարդարէին մանրանկարներով («զտիպս Աւետարանին տեսանեմք նկարեալս»), արծաթազարդ կամ ոսկենկար։

Վերի վկայութիւնը բացարձակապէս կը հաստատէ որ մեզի անծանօթ հինգերորդ դարէն սկսած՝ հայկական գրչագրական մեծ հարստութիւնը զարդարուած էր նաեւ մանրանկարչութեամբ, ծաղկարդումով եւ չիկափոկ փղոսկրազարդ կազմերով[2]։

Վրթանէս Քերթող իր ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏԻՑ հակաճառութիւնը գրած չէ առ հասարակ հայկական եկեղեցիներու որմանկարներուն կամ գրչագրական մանրանկարեալ ձեռագիրներուն պաշտպանութեան համար։ Անիկա ի մտի ունեցած է բոլորովին տարբեր բան մը որմանկարներէ եւ կամ ձեռագիրներու մանրանկարներէ, ինչպէս որ իր հակաճառութեան խորագիրն ալ ցոյց կու տայ. գլխաւորաբար ՊԱՏԿԵՐամարտութեան դէմ է գրուածը, եւ պէտք է նկատել որ Հա-

1. «Սիոն» (ամսագիր, Երուսաղէմ) Նոր շրջ. Ա. տարի (1927), Թ. 2, էջ 61–62, տող 319–328։ Վրթանէս Քերթողի ամբողջ գրութիւնը տե՛ս անդ, Թ. 1, էջ 23–25 (տող 1–252), Թ. 2, էջ 61–63 (տող 253–450)։ Նոյնը նախապէս հրատարակուած է Վենետիկ. ՎՐԹԱՆԻՍԻ ՔԵՐԹՈՂԻ Ցաղագս Պատկերամարտաց, Ցաւելուած՝ Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ Զ. ՍԱՀԱԿԵԱՆԻ Ցաղագս բարեխօսութեան Սրբոց եւ զՆբշխարս նոցա եւ զՊատկերս մեծարելոյ, Վենետիկ – Ս. Ղազար 1852, էջ 325–342։

2. Ղաֆայ՝ = Լաֆ կամ Լայֆա, որով նախնիք չիկափոկ կը պատրաստէին. կը բերուէր Զինաստանէն։

© National Library of Armenia

յոց մէջ ՊԱՏԿԵՐապաշտութեան համար ունի չքմեղանքներ եւ արդարացումներ։

Մենք չենք գիտեր թէ ի՞նչ էր պարունակութիւնը այն թուղթին՝ որ ըստ երեւոյթի ՊԱՏԿԵՐամարտները («պիղծն, մոլին Թադէոս եւ Եսայի եւ ընկերք նոցին») գրած էին իբր ամբաստանագրութիւն՝ Հայոց եկեղեցւոյն դէմ։ Դժբախտաբար, այդ թուղթին պատճէնը չէ հասած մեզի. սակայն Վրթանէս Քերթող ինքն իսկ կը վկայէ ատոր գոյութեան, երբ կ'ըսէ. «գրեալ էր թէ զՊԱՏԿԵՐս յեկեղեցիս Պապ տարաւ», այսինքն՝ Հայոց Պապ Թագաւորն էր ՊԱՏԿԵՐը Հայոց եկեղեցիներէն ներս մտցնողը։ Նշանակելի է որ հոս որմանկարներու, ձեռագիրներու եւ անոնց մանրանկարներու մասին խօսք չկայ, այլ՝ որոշակի ՊԱՏԿԵՐներու մասին է խօսքը։ Վրթանէս Քերթողի պատասխանը այս ամբաստանութեան մասին բուռն է, եւ դարձեալ մատնաւորեալ՝ ՊԱՏԿԵՐներու համար, եւ ո՛չ թէ առ հասարակ Հայոց եկեղեցիներուն մէջ գտնուած որմանկարներուն, պատկերաքանդակներուն, ձեռագործեալ նկարներուն, ձեռագրական մանրանկարներուն մասին։ Վրթանէս Քերթող տարակոյս չի թողուր, որ ինքը քաջ տեղեակ է ՊԱՏԿԵՐին եւ ուրիշ նկարեալ կամ ձեռագործեալ սրբանկարներուն տարբերութեան։ Ան սաստկօրէն կը պատասխանէ ըսելով. «Այդ ամենեցուն յայտնի է թէ սուտ խօսիք. քանզի ի Հայք ՊԱՏԿԵՐս ոք չգիտէր առնել մինչեւ ցայժմ, բայց ի Հոռոմոց բերէին. եւ մեր ուսմունք (ՊԱՏԿԵՐ պատրաստելու – Ց. Ք.) անտի (Հոռոմներէն – Ց. Ք.) էին... Եւ քան զՊապ յառաջ այլ Թագաւորք էին, եւ ՊԱՏԿԵՐս եւ նկարս առնէին յեկեղեցիս (+ յանուն – տպ. վեն.) Քրիստոսի. եւ դարձեալ զկնի Պապայ եւ այլ Թագաւորք եղեն ի Հայս, եւ հայրապետք՝ որպէս երանելին սուրբն Սահակ եւ Մեսրոպ եւ Եղնիկ եւ Արճան եւ Կորիւն եւ ընկերք նոցուն, որ եւ ի ձեռն իսկ նոցա Հայոց զպրութիւն շնորհեցաւ ի Տեառնէ Աստուծոյ, եւ ո՛չ ոք ի նոցանէ վասն ՊԱՏԿԵՐաց եւ նկարողաց (նկարուց – տպ. վեն.) եկեղեցւոյ բանս ինչ ոք արար»[3]։

Գրեթէ բոլոր անոնք, որ մեր օրերուն, այս մէջբերումը նկատի ունեցած են, եթէ օտար են, ատիկա նկատած են կարեւոր խոստովանութիւն մը՝ թէ առհասարակ հայկական եկեղեցական ԱՄԷՆ տեսակ նկարչութիւն, որպէս՝ որմանկարչութիւն, ձեռագրական մանրանկարչութիւն, ի Հոռոմոց՝ այսինքն Բիւզանդացիներէն ներմուծուած էին Հայոց մէջ, կամ աւելի ճիշտ՝ Հայաստան. որով՝ հայկական մանրանկարչութիւնը, որմանկարչութիւնը, ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ Բիւզանդականին ազդեցութեամբ կամ անոր օրինակութեամբ բան մը, գրեթէ զուրկ ազգային յղացումէ կամ տաղանդէ։ Բնական

3. «Սիոն», ՆՀ. գծ. էջ 62, տող 369–385։

է այս տուեալով այլեւս անոնք ո՛չ մէկ փորձ կ'ընէին իրենց այդ շատ սխալ եզրակացութիւնը ճշտելու։ Իսկ հայ ուսումնասիրողները, որոնք ստիպուած էին Վրթանէս Քերթողի այս խիստ որոշ վկայութիւնը մէջբերել եւ նկատի ունենալ, մեծ դժուարութիւն կը կրէին՝ մեկին բացատրութիւն մը տալու համար անոր, ու կը գոհանային զայն առնուազն «խրթին» յայտարարելով։ Մինչդեռ այս վկայութիւնը, ինչպէս նաեւ Վրթանէս Քերթողի ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐԹԻՒՆԸ ամբողջութեամբ՝ պայծառ ու մեծարժէք վկայութիւն մըն է տիՑը ամբողջութեամբ՝ պայծառ ու մեծարժէք վկայութիւն մըն է հայ արուեստի պատմութեան համար, եւ կը բացատրէ շատ մը անմեկնելի եւ սխալ նկատուած վկայութիւններ՝ մեր մատենագրութեան մէջ։

Մենք կը խորհինք թէ Վրթանէս Քերթողի ճառին մէջ՝ ՊԱՏԿԵՐ գործածուած է ԻԿՈՆ (յն. εἰκών) իմաստով բացարձակապէս։ Ան հոս շատ որոշ է երբ կ'ըսէ «ՊԱՏԿԵՐաց նկարուք»՝ այսինքն «նկարուած իկոններով»։ Ան նոյնիսկ մեզի կ'ըսէ թէ այդ ՊԱՏԿԵՐներուն վրայ ի՞նչ էր նկարուած, այսինքն ի՞նչ էր ԻԿՈՆներուն նկարչական նիւթը, վկայելով. «Այսպէս եւ ՊԱՏԿԵՐացն երկրպագանելն ո՛չ վասն դեղոց է, այլ վասն Քրիստոսի՝ յորոյ անուն նկարեցաւն»[5]։ Արդարեւ, ԻԿՈՆներուն վրայ Քրիստոս էր գլխաւորաբար նկարուած[6]։

4. Անդ, էջ 62, տող 364–367։
5. Անդ, էջ 62, տող 336–339։
6. Կանոնագրքերու մէջ, երբեմն կը հանդիպինք «Ցաղագս նկարեալ պատկերաց» կանոնական հատուածի մը, որուն հեղինակը չի յիշուիր, եւ յայտնի չէ՝ թէ՝ «Ի պատկերս նկարեալս՝ փրկչական պատ-երբ կանոնագրուած է. հոն կ'ըսուի. կերն միայն երկրպագելի, իսկ սրբոցն՝ ոչ. զի տէրութիւն Փրկչին ընդ ամենայն տեղիս է»։ Ապա կ'աւելցուի. «այլ զպատկերս սրբոցն միայն պատուեմք... եւ սրբոյ կուսին պատկերի...», տարակոյս չթողով ՊԱՏԿԵՐին հոս ԻԿՈՆ ըլլալուն (Կանոնագիրք Ց. Քիւրեան հաւաքածոյի հայերէն ձեռագրերու՝ թիւ 75, էջ 438բ, (1670 թուականէն)։ Անտարակոյս, պատկերամարտութեան ժամանակ՝ առհասարակ բոլոր պատկերները (ԻԿՈՆՆԵՐԸ) զոհ ելան վանդալութեան, եմ անոնց։ Անշուշտ մեր խօսքը պատկերին (ԻԿՈՆԻՆ) սեղմ իմաստով ըմբռնման մասին է, եւ ոչ թէ մեր եկեղեցիներուն մէջ՝ այժմ կտաւի վրայ գծուած մեր տեսած նկարներուն մասին, ըլլան անոնք մեծ կամ փոքր։ Տարակոյս չկայ որ ԻԿՈՆ–պատկերներ գոյութիւն ունեցած ըլլան, մեր հոս մէջբերած վկայութիւններով իսկ հաստատուած։ Հայկական հնադարեան պատկեր–ԻԿՈՆներու չգոյութիւնը ներկայիս մեր եկեղեցիներուն մէջ, ինչպէս նաեւ անոնց անծանօթ մը-նալը՝ կարելի չէ բացատրել։ Իրաւ է, շատ հին եկեղեցական սպասներ ալ հազուադէպօրէն հասած են, սակայն ունինք անոնցմէ նմոյշներ։

© National Library of Armenia

Մենք առնելով Վրթանէս Քերթողի «խրթին» կամ մեր արուեստի պատմութեան համար «աննպաստ» նկատուած այս հատուածը, ուր որ ան ՊԱՏԿԵՐ դրած է՝ երբ մենք զետեղենք ԻԿՈՆ, այն ատեն հեշտութեամբ կրնանք տեսնել որ որեւէ խրթնութիւն չկայ Քերթողին վկայութեան մէջ, եւ օտարներուն առ հասարակ մեր արուեստին վերաբերեալ ստորադասութիւնը որեւէ հիմ ու արժէք չունի: Ահա՛ ինչպէս ուղիղ կերպով կարելի է կարդալ այդ հատուածը. «Այդ ամենեցուն յայտնի է թէ սուտ խօսիմ. քանզի ի Հայք ԻԿՈՆս ոք չգիտէր առնել մինչեւ ցայժմ, բայց ի Հռոմոց բերէին. եւ մեր ուսմունք անտի էին (այսինքն՝ ԻԿՈՆ նկարելու արուեստը Յոյներէն Հայաստան մտած էր – Յ. Քիւրտեան.), եւ եթէ նոքա չէին կորուսեալ (այսինքն՝ երբ Քաղկեդոնը ընդունած չէին – Յ. Քիւրտեան.): Եւ քան զՊապ յառաջ այլ թագաւորք էին, եւ ԻԿՈՆս եւ նկարս առնէին յեկեղեցիս Քրիստոսի, եւ դարձեալ զկնի Պապայ եւ այլ թագաւորք եղեն ի Հայս, եւ հայրապետք, որպէս երանելին սուրբն Սահակ եւ Մեսրոպ եւ Եզնիկ եւ Արծան եւ Կորիւն եւ ընկերք նոցուն, որ եւ ի ձեռն իսկ նոցա Հայոց դպրութիւն շնորհեցաւ ի Տեառնէ Աստուծոյ. եւ ոչ ոք ի նոցանէ վասն ԻԿՈՆաց եւ նկարողաց եկեղեցւոյ բանս ինչ ոք արար»:*

Արդարեւ՝ Պապ Բիւզանդիոն մեծցած ու կրթուած, ունենալով նաեւ Բիւզանդացի կին, կրնար նկատուիլ ԻԿՈՆներու Հայաստան բերողը. թէեւ Վրթանէս Քերթող կը ժխտէ ասիկա, եւ կը հաստատէ որ Պապէն առաջ եւ Պապէն վերջ ալ եղած են թագաւորներ՝ որոնք ԻԿՈՆը ընդունած էին Հայոց եկեղեցիներուն մէջ: Քերթողը նոյն ատեն կու տայ շատ թանկագին վկայութիւն մը՝ թէ մինչեւ իր օրով Հայերը չէին գիտեր ԻԿՈՆ պատրաստելու արուեստը, եւ Բիւզանդացւոց երկրէն կը բերէին ԻԿՈՆները, եւ ինչ որ սորված էին ԻԿՈՆներու մասին՝ Հռոմներէն էր: Ան դարձեալ կը վկայէ որ ո՛չ մեր թագաւորները, ո՛չ մեր հայրապետները եւ ո՛չ ալ Հայոց գրին ու դպրութեան ստեղծողները, դրողները, որեւէ արգելք չէին դրած, որեւէ բան չէին գրած ԻԿՈՆներու կամ եկեղեցւոյ մէջ նկարողներու (անշուշտ՝ որմանկարողներու) դէմ:

Մենք այսօր ալ կ՚ընդունինք որ ԻԿՈՆի պատրաստութիւնը եւ գործածութիւնը չէ մշակուած Հայոց մէջ, կամ մեր եկեղեցիներէն ներս: Պատկերապաշտութիւնը, այսինքն՝ ԻԿՈՆապաշտութիւնը շատ տարածուած եւ զօրաւոր չէր Հայոց մէջ, իբր Քաղկեդոնիկ Հռոմներու մասնայատուկ ձեռնարկ: Մեր եկեղեցական մատենագրութեան հնագոյն եւ վաւերական վկայութիւնները կը հաստատեն որ գոնէ վեցերորդ դարու վերջին քառորդին՝ Հայոց մէջ ծայր տուած էր հերձուած մը, կամ կային խումբ մը հերձուածողներ, որոնք պատկերամարտութիւն (կամ ԻԿՈՆամարտութիւն) կը ջատագովէին գլխաւորաբար, ու չէին մոռնար հեթանոսութիւն կամ կռապաշտու-

թիւն տեսնել՝ Սուրբ Գիրքերու մատուցուած յարգանքին մէջ ալ: Հայոց Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի կաթողիկոսը (574–604 թուականին) խիստ կերպով կը պատուիրէր հաւատարիմ իր հօտին՝ «ամենեւին ո՛չ հաղորդել ընդ Հոռոմս՝ հնազանդեալս քաղկեդոնական ժողովոյն .... մի՛ գիրս, մի՛ ՊԱՏԿԵՐՍ եւ մի՛ նշխարս ի նոցանէ ընդունել»[7]: Որոշ է որ հոս յիշուած «ՊԱՏԿԵՐ»ները՝ գիրքերու եւ նշխարներու նման՝ շարժական, փոխադրական, թիւրատար բաներ էին, անտարակոյս՝ ԻԿՈՆներ:

* * *

Մեր մատենագրութեան մէջ, պատկերի *մասին շատ վաղուց յիշատակութիւն կայ:*

Մովսէս Խորենացի կը պատմէ թէ Քրիստոս նամակով մը պատասխանած է Աբգարի հրաւէրին. «Զայս թուղթ երեր Անան սուրբ հանդակ Աբգարու, ընդ որում եւ զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերին, *որ կայ յեդեսացւոց քաղաքին մինչեւ ցայսօր ժամանակի»*[8]: *Խորենացիի խօսքը հոս Քրիստոսի նկար–պատկերի մասին է, որ մինչեւ իր օրերը դեռ կը պահուէր Եդեսիոյ մէջ:*

Խորենացին կրկնած են Յովհաննէս կաթողիկոս[9], *Ուխտանէս*[10] *եւ Առաքել, որ կ՚աւելցնէ՝ թէ «կայր յեդեսացւոց Ուռհայ քաղաքին մինչեւ յաւուրս Նիկիֆորայ Յունաց արքայի, զոր նա ի ձեռն Աբրահամու մեծրայլոյի տարաւ ի Կոստանդնուպոլիս»*[11]: *Վերջնոյս նման Համու մեծրայլոյի տարաւ ի Կոստանդնուպոլիս»*[11]: *Վերջնոյս նման կ՚աւանդէ Վարդան Վարդապետ»*[12]: *Իսկ ուրիշ մատենագիրներ այս «պատկեր»ը նկատած են «ի վարշամակի տպաւորեալ»*[13], *կամ «նը-կարեալ ի դաստառակի»*[14]: *Ինչ որ մեզ հոս կը հետաքրքրէ՝ պատկերի յիշատակութիւնն է, որ շատ մեծարուած է Հայերէն:*

Յայսմաւուրքը Նաւասարդի 6ին (Օգոստոսի 16) տակ կու տայ աւելի ընդարձակ եւ մանրամասն պատմութիւն մը, «Յիշատակ պատ-

7. ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ, Պատմութիւն Ազուանից աշխարհի, *Մոսկվա* 1860, *հտ. Բ. գլ. ԽԶ. էջ* 212:
8. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, *Տփղիս*, 1913, *Բ. գլ. ԼԲ. էջ* 150:
9. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, *Մոսկուա* 1853, *էջ* 21–22:
10. ՈՒԽՏԱՆԷՍ ԵՊՍԿ. Պատմութիւն Հայոց, *Վաղարշապատ* 1871, *հատ. Ա. գլ. ԼԴ. էջ* 48:
11. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ (ԱՍՈՂԻԿ), Պատմութիւն տիեզերական, *Ս. Պետերբուրգ* 1885, *Ա. գլ. Ե. էջ* 45–46:
12. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. Հաւաքումն պատմութեան, *Վենետիկ – Ս. Ղազար* 1862, *էջ* 34:
13. ԹՈՎՄԱ ՎՐԴ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Պատմութիւնն Տանն Արծրունեաց (*Բ. տպ.*), *Ս. Պետերբուրգ* 1887, *գլ. Զ. էջ* 46:
14. ՄԽԻԹԱՐ ԱՇՐԻՎԱՆԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, *Մոսկվա* 1800, *էջ* 44:

© National Library of Armenia

կերին Քրիստոսի որ ի դաստառակին» խորագրով։ Հոս՝ Աբգարի սուրհանդակը կը կոչուի Անանէ նախարար, տէր Ապահունեաց, որուն հետ Երուսաղէմ կ'երթայ նաեւ Յովհաննէս անունով պատկերահան մը, որ՝ սակայն՝ չի յաջողիր Քրիստոսի կենդանագիրը նկարել։ Յիսուս դաստառակ մը կը դնէ երեսին, ու այդպէս իր նկարը կ'ելլէ ու Աբգարին կը բերուի. «Եւ եդեալ յարքունիսն՝ պաշտէին իբրեւ զնոյն ինքն զՔրիստոս։ Եւ առողջացան ամենայն ախտաժէտք եւ ցաւագարք քաղաքին, ի փառս Քրիստոսի պատկերին»[15]։

Խորենացի կը պատմէ նաեւ Ս. Աստուածածնի պատկերի մը մասին, նոյնպէս հրաշագործ, բորոտներ եւ այլ հիւանդներ բժշկող, զոր Բարթողիմէոս առաքեալ հետը բերած է Հայաստան եւ զետեղած Անձեւացեաց Դարբնաց Քար վայրին մէջ. «չինեալ եկեղեցի փոքրագոյն, եւ անուանեաց զնա Ս. Աստուածածին, եւ եդ ի նմա զպատկեր Տիրուհւոյն»[16]։ Վայրը՝ որ կոչուեցաւ այնուհետեւ Հոգեաց վանք՝ Տիրամօր այս պատկերով, դեռ սրբատեղի էր մինչեւ Յովհաննէս Սարկաւագ Վարդապետ (ԺԲ. դար), որ ճառ մըն ալ գրած է սրբազան պատկերներու յարգութեան մասին[17]։

Խորենացիի նկարագրութենէն կրնանք հետեւցնել որ Ս. Կոյսին այս պատկերը փայտաշէն էր, ինչպէս փայտաշէն էր նաեւ Աշոտ Պատրիկի շինած «Դարօնքի եկեղեցի»ին, որ կը ներկայացնէր «զկենդանագրեալ զպատկեր մարդեղութեանն Քրիստոսի»[18]։ Նոյնը կը կրկնեն նաեւ Ասողիկ[19] ու Վարդան[20]։ Սակայն, այս երկու փայտապատկերներն ալ ծագումով հայկական չեն, այլ՝ օտար ու եկամուտ։

Մխիթար Այրիվանեցի (1222–1290) մեկի թողած է դանձ մը, ուր կը խօսի Աստուածամօր ՊԱՏԿԵՐԻ կամ ԻԿՈՆԻ մասին, որ ըստ աւանդութեան՝ Հայաստան բերուած է Բարթողիմէոս առաքեալի ձեռքով[21]։ Կը պատմէ անոր հրաշագործութեան մասին, թէ ինչպէս այդ պատկերը դարձած է պաշտամունքի առարկայ, ու կ'ըսէ. «Որ

15. Ձեռագիր Ցայսմաւուրք, թ. 262, թղ. 15բ (Ց. Գիւրտեան հաւաքածոյ հայերէն ձեռագրերու)։
16. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Մատենագրութիւնք (Պատասխանի թղթոյն Սահակայ... թէ որպէս եղեւ կամ որպէս շնորհեցաւ անարատ տիպ պատկերին ի փայտն, եւ թէ յոյր ձեռն... բերաւ ի Հայս), Վենետիկ – Ս. Ղազար 1865, էջ 295։
17. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ, Վասն մասանց պատուոյ, յորում եւ վասն պատկերաց ընդունելութեան ցուցեալ զորպիսութիւնն, Վենետիկ – Ս. Ղազար 1852, «Ցաղագս բարեխօսութեան սրբոց» գրքին իբր յաւելուած, էջ 343–359։
18. ԴԵՒՈՆԴ ՎՐԴ. Պատմութիւն Հայոց (Բ. տպ.), Ս. Պետերբուրգ 1887, գլ. Ե. էջ 16։
19. ՍՏ. ՏԱՐՕՆԵՑԻ (ԱՍՈՂԻԿ), ՆՀ. գծ. էջ 123։
20. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ՆՀ. գծ. էջ 71։
21. ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ, Նորագիւտ արձանագրութիւն եւ երկեր (հրտ. Գաբրիէլ Եպս. Յովսէփեան), Երուսաղէմ 1931։

ըզպատկերդ քոյին | օծեր տիպ տախտակին | կեցո զորդիս աղախնին | որք ի պատկեր քո պարծին, | լեր զօրավիգն ի մարտին | որք յանուն քո զինուորին. | բարձ եւ զցաւս բորոտին | լոյս տուր աչաց աչացուին»։ Այսպէս յետ գովելու այս «ամենահրաշ» պատկերը, Այրիվանեցի կը խօսի ուրիշ պատկերներու մասին ալ՝ «նկարագրեալք ի վանեցի կը խօսի ուրիշ պատկերներու մասին ալ՝ «նկարագրեալք ի դեղոց յեկեղեցիս արդարոց | այլ եւ ի տիպ տախտակաց կենդանագրեալ Նազարեցոց» | դուք սիրելի էք սրբոց, քաւիչ մեղաւք մեռելոց, | լերուք ցրուիչք մեր ցաւոց, առողջարարք անդամոց»...[22]։ Հոս որեւէ տարակոյս չկայ որ «Նկարագրեալք ի դեղոց յեկեղեցիս... ի տիպ տախտակաց կենդանագրեալ նազարեցոց»՝ հրաշագործ եւ «ամենատուր» ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ (այսինքն ԻԿՈՆՆԵՐ) էին։ Գարեգին Սրբազան, դըժբախտաբար, որմանկարի իմաստով կը հասկնայ այս տողերը[23], մինչդեռ Այրիվանեցին յայտնի կերպով ԻԿՈՆՆԵՐՈՒ մասին է որ կը խօսի։ Եկեղեցիներուն մէջ՝ որմանկարները ընդհանրապէս պաշտամունքի առարկայ չեն։ Այրիվանեցիի այս տողերէն կրնանք եզրակացնել թէ ՊԱՏԿԵՐ–ԻԿՈՆՆԵՐ կային հայ եկեղեցիներու մէջ ու յարգանքի առարկայ էին. անոնք կը պատրաստուէին տախտակի վրայ, ինչպէս ԻԿՈՆՆԵՐը այլուր։ Մեզի ծանօթ չեն հայկական եկեղեցիներ՝ որոնց որմերը տախտակէ ըլլային, եւ անոնց վրայ որմանկարներ գծուէին։ Որմանկարները պատին ծեփին վրայ միայն կը յօրինուէին[24]։

Մատենագրական այս տուեալներով մենք ստիպուած ենք խորհելու որ Հայոց ծանօթ հնագոյն պատկերները Հայոց կողմէ չէին շինուած, թէեւ կը յարգուէին։ Ուրեմն, իրաւամբ Վրթանէս Քերթող կրնար գրել «ի Հայք պատկերս ոք չգիտէր առնել մինչեւ ցայժմ (այս՝ մինչեւ ցայժմ (այս՝ մինչեւ ցայժմ) (այս՝ մինչեւ ցայժմ (այս՝ մինչեւ ցայժմ (այս՝ մինչեւ ցայժմ

վկայէ որ «պատկերամարտութիւն նախ ի Հոռոմս երեւեցաւ»[26]: Կը յիշուի որ պատկերամարտութեան համբաւը կը հասնի նաեւ Աղուանք, ուր «ոմանք պատկերս ոչ ընդունին»: Մովսէս կաթողիկոս կը հրամայէ ի մէջ այլոց «մի՛ գիրս, մի՛ պատկերս եւ մի՛ նշխարս ի նոցանէ (քաղկեդոնականներէն) ընդունել»[27]: Այս ատենները տրուած հրամանը ծայրայեղութեան ալ կը տարուի: «Յեսու անուն քահանայ եւ Թադէոս եւ Գրիգոր, որք ի Մովսիսի կողմանէն էին, գնացին ի Դունայ եւ ելին ի Սոթից գաւառն՝ բնակելով յանապատս, զի կրօնաւորք էին. եւ սկսան ուսուցանել, եթէ զպատկերս՝ որ յեկեղեցիսն են նկարեալ՝ ի բաց ջնջեցէք» եւայլն: Գաւառին մէջ խռովութիւն կը տարածուի: Մովսէս կաթողիկոս կը հրամայէ երեք կրօնաւորներուն Դուին վերադառնալ եւ նամակ կը գրուի որ «մի՛ ոք իշխեսցէ խոտել զնկարս, որ յեկեղեցիս են»[28]:

Պարզ է որ տուեալ նիւթերը ցոյց կու տան թէ Հայերը կը յարգէին մանաւանդ աւանդութեամբ արդէն համբաւեալ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ, այսինքն՝ ԻԿՈՆՆԵՐ: Կաղանկատուացիէն տրուած յիշատակութիւնը տարակոյս չի թողուր որ ՊԱՏԿԵՐի եւ ՆԿԱՐի մէջ տարբերութիւն կը դնէին: Մինչ Կաթողիկոսը կը հրամայէ ոչ քաղկեդոնականներուն «մի՛ գիրս, Մի՛ ՊԱՏԿԵՐՍ եւ մի՛ նշխարս ի նոցանէ (քաղկեդոնականներէն) ընդունել», նոյն ատեն կ՚աճապարէ պարզելու որ «մի՛ ոք իշխեսցէ խոտել ՁՆԿԱՐՍ, որ յեկեղեցիս են», որովհետեւ եկեղեցական նկարները՝ ինչպէս են որմանկարները, քանդակներ կամ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ չէին:

Գրիգոր Մագիստրոս ալ, ըստ Զամչեանի[29], 38րդ թուղթին մէջ գրեթէ Յովհաննէս Օձնեցիի նման կը կրկնէ ըսելով՝ «պատուողացն զնշան խաչին եւ ըզպատկերս սրբոց, տակաւին դիւապաշտութեամբ հաւանեալ զմեզ ասեն» ամբաստանողները, եւ սակայն խորհուրդ կու տայ յարելով՝ «իսկ զպատկեր սրբոցն պատուեսցես, եւ կացցես յաղօթս, զմտաւ ածելով զչարչարանս եւ զնահատակութիւնն նոցա»[30]: Գրիգոր Մագիստրոսի ժամանակ կրնայ ըլլալ որ լոկ Քրիստոսի եւ

26. ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ, նշ. գծ. անդ: *վաստակ Հայրը* պատկերը *իբր* իկոն *նկատի չ՚առներ, այլ՝ իբր առհասարակ* Աղէքսանդրապոլ 1910, *Թուղթ* կԹ. էջ 169:
27. Անդ:
28. Անդ, էջ 213:
29. Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՉԱՄՉԵԱՆ, *իր կոթողային* Պատմութիւն Հայոց *գործին մէջ* (*հատ.* Բ. Վենետիկ 1785), *երկար հատուած մը նուիրած է «ի* վերայ յարգութեան սուրբ պատկերաց ի Հայս» *խորագրով* (էջ 1017–1021), *ուր սակայն բազմավաստակ Հայրը* պատկերը *իբր* իկոն *նկատի չ՚առներ, այլ՝ իբր առհասարակ եկեղեցական նկար:*
30. Անդ, էջ 1020: *Հմմտ.* ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ *թղթերը* (*հրատ.* Կ. Կոստանեանց), Աղէքսանդրապոլ 1910, *Թուղթ* կԹ. էջ 168–169:

Տիրամօր պատկերները չէ որ կը յարգուէին, այլ նաեւ «պատկեր սրբոցն», որոնց նախապէս յարգուելուն մասին մատենագրական ծանօթութիւն կը պակսի մեզի:

Աւելի վերջ, Ներսէս Շնորհալի ալ իր դաւանութեան թուղթին մէջ, Բիւզանդիոնի Ալեքս իշխանին ուղղեալ, կը գրէ. «Էր ի գիրս սասացեալ եւ վասն Սրբոց պատկերաց՝ եթէ ոչ ընդունին Հայք ասասցեալ եւ վասն Սրբոց պատկերաց՝ եթէ ոչ ընդունին հայք մեներեւին», եւ կը յարէ թէ իրօք ըսած ըլլան Թերեւս ոմանք «ի տգէտ մեներեւին», սակայն ՊԱՏԿԵՐ–ԻԿՈՆ նկարներուն հանդէպ անտարբեր էին եւ կամ նոյն իսկ կը մերժէին: Շնորհալի նոյն նիւթին մասին աւելի շեշտուած կը գրէ Բիւզանդիոնի Մանուէլ կայսեր՝ նոյն արդարացումներով:

Ներսէս Շնորհալի քաջ ծանօթ էր ՊԱՏԿԵՐԻՆ ԻԿՈՆ ըլլալուն: Հակաքաղկեդոնական Հայերը չափաւոր գնահատանք մը ունէին ՊԱՏԿԵՐ–ԻԿՈՆի հանդէպ, եւ բացի քանի մը աւանդական սրբապատկերներէ (ԻԿՈՆ), որոնք հազիւ քանի մը հատ էին, անոնց հանդէպ մերժողական վերաբերմունք ունէին. մինչ նոյն ատեն եկեղեցական նկարներ կը յարգէին, առանց զանոնք ՊԱՏԿԵՐ–ԻԿՈՆ նկատելու, եւ նոյն իսկ փոխադրելի նկարները՝ իբր սրբազան եւ հրաշագործ՝ եկեղեցիէն դուրս կը տարուէին, արարողութեանց համար, իբր հիւանդի ապաքինման հզօր միջոց՝ անոր տունը, երբեմն՝ երաշտի դէմ հրաշագործելու, եւայլն: Շնորհալի քաջ գիտնալով ՊԱՏԿԵՐԻՆ եւ նկարին տարբերութիւնը, յարմար կը նկատէր իր վիճաբանական թուղթերուն մէջ զանոնք նոյնացնելու, այդպէս Հայոց հակաՊԱՏԿԵՐ վերաբերմունքը ժխտելով՝ անոնց ՆԿԱՐապատուութեամբ, քանի որ հայ եկեղեցիները յաճախ ունէին որմանկարներ եւ քանդակներ սրբոց՝ որոնք կը յարգուէին:

Մեր մէջ ՊԱՏԿԵՐ իբր ԻԿՈՆ իր առանձնայատուկ իմաստը կորսնցուցած կ՚երեւի արդէն ԺԲ. դարէն վերջ, եւ նոյնացուած է եկեղեցական որեւէ նկարի հետ, երբ խօսուած է եկեղեցիներուն մէջ,

31. Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ընդհանրական թուղթ (Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ··· ի խնդրոյ··· Ալեքսի մեծի Պօսոնստանտոսի···), *Երուսաղէմ* 1871, էջ 98:

© National Library of Armenia

կամ նոյնիսկ անոր արտաքին պատերուն վրայ եղած նկարներուն կամ քանդակներուն վերաբերմամբ։ Որմանկարներէ եւ որմաքանդակներէ զատ՝ հայ եկեղեցիներուն մէջ գործածուեցան փոխադրելի նկարներ ալ, ընդհանրապէս կտաւի վրայ նկարուած։ Մաշտոցներուն մէջ կան կանոններ զանոնք օծելու մասին։ Ասոնք կարելի չէ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ կամ ԻԿՈՆՆԵՐ նկատել, որոնք ընդհանրապէս նկարուած կ՚ըլլային փոքր չափերով փայտեայ տախտակներու վրայ։

Մեծարժէք վկայութիւն մըն ալ Ստեփանոս Օրբելեան կու տայ մեզի իր «Պատմութիւն Նահանգին Սիսական» արժէքաւոր գործին մէջ, երբ կը խօսի Վահանի կաթողիկոսութեան մասին, որ հազիւ կաթողիկոս ընտրուած, «որ կեցեալ ամ մի՝ սկսաւ պատկերս բերել ի Վրաց եւ դնել ի վերայ սեղանոյն. եւ հրամայէր յամենայն եկեղեցիս զնոյն առնել՝ ըստ Հռոմոց սահմանին, եւ զսեղանսն կաւնիւք զարդարել եւ առանց կաւնի ոչ մատուցանել պատարագ»[32]։ Սակայն կը պատահէր 968–969 թուականին։ Վահան չուզելով Անիի ժողովին ներկայանալ, Յունադաւանութեան մերձեցողի ամբաստանութեան դէմ ինքզինքը արդարացնելու համար, ապաստանեցաւ Վասպուրական, իսկ Անիի ժողովը իր տեղը ընտրեց Ստեփանոս Սեւանցին՝ 969ին։

Օրբելեանի այս վկայութիւնը շատ յայտնի կերպով ցոյց կու տայ որ ՊԱՏԿԵՐ եւ (ի)ԿԱՒՆ նոյն բաներն էին, եւ Վահան ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ կը բերէր Վրաստանէն, ուր եկեղեցիներուն մէջ կը գործածուէին եւ յարդի էին։ Օրմանեան ալ կը հաստատէ թէ «կօնները կամ իկոնները» պատկերներ էին[33]։ Սամուէլ Անեցի ալ կը հաստատէ թէ Վահան «ետ բերել պատկերս վասն նորոգման աղանդոյն», առանց տարակոյս թողու որ ՊԱՏԿԵՐԸ ԻԿՈՆՆ էր[34]։

Օրբելեանի վկայութիւնը կարծես ՊԱՏԿԵՐամարտութեան արձագանգ կը թուի Հայոց մէջ Ժ. դարուն։ Սակայն Վրթանէս Քերթող կը յիշէ, ինչպէս որ տեսանք, թէ հայ եկեղեցիներուն մէջ կը գործածուէին պատկերներ (իկոններ), թէեւ ոչ այն առատութեամբ եւ ծայրայեղ պաշտամամբ՝ ինչպէս որ Յոյներու քով։ Օրբելեանի վկայութենէն պէտք է ընդունիլ որ Ժ. դարուն նոյնիսկ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐու (ԻԿՈՆՆԵՐու) գործածութիւնը հայ եկեղեցիներէն ներս կը մերժուէր, եւ պատճառ կ՚ըլլար կաթողիկոսի մը (Վահան) պաշտօնէն անկման եւ Անիի մէջ կրօնական ժողովի մը։ Գուցէ այս է պատճառը՝ որուն

32. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ ԵՊՍ. ՍԻՒՆԵԱՑ, Պատմութիւն Տանն Սիսական, Մոսկվա 1861, էջ. ԾԲ. էջ 211։
33. ՄԱՂԱԿԻԱ ԱՐԳՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Ա. կ. Գոլիս 1912, սիւնակ 1113։
34. ՍԱՄՈՒԷԼ ՔՀՆՑ. ԱՆԵՑԻ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ 1893, էջ 101։

հետեւանքով մեզի չեն հասած հին հայ պատկերներ (իկոններ), որոնց գոյութեան կը վկայէ Վրթանէս Քերթող, Է. դարուն։ Ցիշեցնենք որ բիւզանդական սահմաններուն մէջ արդէն Թ. դարուն դադրած էր պատկերամարտութիւնը, եւ պատկերները դարձեալ իբր սրբութիւն կը յարգուէին մեծապէս։

Հոս մտադիր չենք ՊԱՏԿԵՐամարտի կամ ԻԿՈՆամարտի ծագման, շարժման մասնայատկութեանց, դաւանական սկզբունքներուն մասին խօսիլ։ Սակայն որոշ է որ ան շատ կանուխ, Զ. դարու կէսերէն վերջ մէջտեղ ելած է Հայոց մէջ, եւ ստացած է որոշ վտանգաւորութիւն, որ Վրթանէս Քերթող ստիպուեր է իր այժմ նշանաւոր «Յաղագս ՊԱՏԿԵՐամարտից» (իկոնոկլաստ) ճառը գրել։ Պատկերամարտութեան դէպք մը կը յիշուի Անտիոքի մէջ, Զ. դարուն, որուն ընթացքին զինուորներ ալ մասնակցած են ԻԿՈՆՆԵՐու քարկոծման։ Անտիոքի այս դէպքին դրդիչները եւ պատճառները անծանօթ կը մնան, եւ յայտնի չէ թէ հայ եւ Անտիոքցի պատկերամարտներուն միջեւ կապ մը ըլլայ։ Ամէն պարագայի տակ, Պատկերամարտութիւնը Բիւզանդիոնի մէջ ծայր տուաւ 726ին Լեւոն Գ. Իսաւրացի հայածին կայսեր օրով եւ մինչեւ 842 թուականը ամենայն սաստկութեամբ տեւեց։ Ուրեմն, Պատկերամարտութիւնը Բիւզանդիոնի մէջ երեւցաւ Հայաստանի մէջ երեւնալէն 125 եւ աւելի տարիներ վերջ[35]։

Հոս ըսենք որ ՊԱՏԿԵՐամարտութիւնը Հայոց մէջ չզօրացաւ, եւ ամբոխորովին սխալ ու մտացածին է հայ ՊԱՏԿԵՐամարտութեան վե-

35. Յովհաննէս Մայրագոմեցի համաձայն՝ «պատկերամարտութիւն նախ ի Հռոմս երեւեցաւ, վասն որոյ ժողով մեծ եղեւ ի Կեսարիա. հրամայեցին նկարել զպատկերս ի տանն Աստուծոյ։ Բայց բարձրամտեալ նկարչաց՝ զնմբեանս գերագոյն կերս ի տանն Աստուծոյ։ Բայց բարձրամտեալ եկեղեցականս, եւ ասէին. Մեր կամէին լինել բան զամենայն արուեստաւորս եկեղեցականս, եւ ասէին. Մեր կամէին լինել բան զամենայն արուեստս լոյս է, զի ծերբ եւ տղայբ առհասարակ վերծանեն, իսկ զԳիրս սուրբս արուեստս լոյս է, զի ծերբ եւ տղայբ առհասարակ վերծանեն, իսկ զԳիրս սուրբս սակաւք ընթեռնուն։ Աստանօր աղմկեալ՝ կրկին լինի ժողով. եւ բնեալ արդարացուցին զգրիչս եւ զվերածնողս եւ զմեկնիչս, եւ եդին յառաջ բան զնկարիչս» (ՄՈՎՍ. ԿՂՆԿՏ. Պտմ. Ադ. աշխ. Մոսկվա 1860, էջ 212)։ Մայրագոմեցի կեսարիա կը դնէ պատկերամարտութեան սկիզբը։ Սակայն պատճառը՝ որ կը ներկայացնէ՝ համոզիչ չէ, քանի որ պատկերամարտութիւնը սկսած է ո՛չ թէ նկարներու դէմ, այլ Պատկերներու պատճառով։ Պատկերամարտութիւնը հաւանաբար աղանդաւորական ծագում ունէր, որ յետոյ քաղաքական գոյն ալ ստացաւ Բիւզանդիոնի մէջ։ Պատկերներու հանդէպ ծայրայեղ պաշտամունքը կրնար թերեւս ուժեղ դէնք մը եղած ըլլալ աղանդաւորներու ձեռքը՝ իրենց հետեւողներուն աւելի դիւրամատչելի՝ ի նպատս պատկերամարտութեան արդարացման, թէեւ՝ ինչպէս ըսինք՝ Բիւզանդիոնի մէջ քաղաքական–կուսակցական երեւոյթ մը ստացաւ, կործանարար եւ արիւնալից պատկերամարտ եւ պատկերապաշտ յորջորջումներով։ Հայաստան եւ հայկական շրջանները, ուր զանազան աղանդներ ափ կ՚առնէին, պատկերամարտութիւնն ալ հասաւ, սակայն շատ տկար ձեւով, քանի որ Հայերը երբեք իրապէս պատկերապաշտ չէին (այսինքն՝ չունէին իկոններ յարգելու սովորութիւն), եւ կը գոհանային որմանկարներով, քանդակներով կամ Ս. Գրքի մանրանկարներով։

© National Library of Armenia

բաղրել՝ արուեստին պատճառած կործեցեալ աւերներ։ Հայ ՊԱՏԿԵՐամարտները փախստական եւ ծակամուտ էին ու երբեք չկրցան այնքան տիրապետութեան հասնիլ՝ որ կարենային մեր արուեստին որեւէ կերպով նկատելի աւեր ու փճացում պատճառել։

Հաւանաբար, ժամանակէ ժամանակ փոփոխուած էին նաեւ Հայոց յարգած սակաւաթիւ ԻԿՈՆներու շարադրութիւնները։ Կարծես ասոր կ'ակնարկէ Ղեւոնդ Պատմիչ երբ կը յիշէ խորտակուիլն ու փըշրուիլը կենդանադրեալ ՊԱՏԿԵՐին «ճըշմարիտ մարդեղութեան տեառըն մերոյ եւ փրկչին եւ նորին աշակերտացն»[36]։

Երբ ՊԱՏԿԵՐամարտութիւնը ծայր տուաւ Բիւզանդիոնի մէջ, բնական է որ հայկական այն շրջանները՝ որոնք Բիւզանդիոնի անմիջական ազդեցութեան տակ էին, ազդուեցան ՊԱՏԿԵՐամարտներու հետապնդումներէն եւ հալածանքներէն, եւ շատ մը հայերէն ձեռագիրներու մէջ սկսան տնօրինական նկարներու տեղ՝ բազմապիսի խաչեր դնել, գունագեղ։ Խաչեր նկարուած են Ադրիանուպոլսոյ Աւետարանին մէջ 1007ին (Ս· Ղազար – Վենետիկ, թիւ 887/116)· մենք ասոնց կը հանդիպինք Եկեղեաց գաւառ գծուած Աւետարաններուն մէջ ալ, մինչեւ 1200ական թուականներու սկիզբը։ 1203ին գրուած մեծածաւալ Աւետարանի մը մէջ, որ իմ հաւաքածոյիս մաս կը կազմէ (թիւ 99), Աւետարանիչներու մանրանկարներուն յատկացուած էջերուն վրայ գծուած են գունագեղ, դեղեցիկ խաչեր միայն։ Արդարեւ՝ պատկերամարտութիւնը, ժամանակի ընթացքին, դուրս ելաւ ՊԱՏԿԵՐի սահմաններէն եւ նկարամարտութեան վերածուեցաւ, տարածուելով նոյնիսկ որմանկարներու եւ խճանկարներու մարզերուն մէջ, մինչեւ իսկ պայքար մղուեցաւ Ս· Գրքի մանրանկարազարդումներու դէմ։

Պատկերամարտութիւնը իր ամենաաստիկ շրջանին, երբ նոյնիսկ արիւնահեղութեան պատճառ կ'ըլլար Բիւզանդիոնի մէջ, Հայաստան չենթարկուեցաւ ատոր աւերին։ Գուցէ որովհետեւ Հայերը Հայաստանի մէջ ՊԱՏԿԵՐաւէր (իկոնապաշտ) չէին։ Նոյն ատեն գիտենք որ Արեւելեան կամ ո՛չ Բիւզանդական Հայաստանի մէջ՝ Հայոց եկեղեցիները կը զարդարուէին որմանկարներով։ Բազմաթիւ նշանաւոր եկեղեցիներ գեղեցկօրէն որմանկարուած էին, որոնց հետքերուն դեռ կը հանդիպինք անոնցմէ ոմանց աւերակներուն մէջ։ Աղթամար, Անի, եւայլն դեռ կանգուն կը մնան, հնադարեան հայ եկեղեցիներ, որոնք առաւել կամ նուազ չափով պահած են իրենց որմանկարները։

Հայկական հին եկեղեցիներու մէջ որմանկարներու գոյութիւնը թելադրած է Հայոց պատմութեան եւ մշակութային անցեալին ոչ խորապէս լաւատեղեակ օտար եւ նոյնիսկ հայ գեղագէտներու ըսելու

36· ՂԵՒՈՆԴ ՎԱՐԴ· Պատմութիւն, Ս· Պետերբուրգ 1887, գլ· ԺԶ· էջ 100։

թէ որմանկարեալ հայկական եկեղեցիները քաղկեդոնամիտ հայ չինողներու եւ կամ մեկենասներու գործեր են, իբր թէ Հայերը որմանկարչական գործերու հակառակորդներ ըլլային։ Դիտել տանք որ ասիկա շատ սխալ տեսութիւն մըն է, քանի որ երբ պատկերամարտութիւնը սաստիկ կերպով կ'ալեկոծէր ու կը վրդովէր Բիւզանդիոնը ու դադրած էին ՊԱՏԿԵՐապաշտութեան հետ նաեւ եկեղեցական ուրիշ նկարագործութիւններ, օրինակ որմանկարչութիւն, մենք ընդհակառակն ցոյց կրնանք տալ որ Հայաստանի մէջ հակաքաղկեդոնիկ Հայերը իրենց եկեղեցիները որմանկարներով կը զարդարէին ամենայն ազատութեամբ եւ մեծ եռանդով։ Ստեփանոս Օրբելեան, որ հակաքաղկեդոնական էր, կը վկայէ որ Սիւնեաց եպիսկոպոս «Յակոբ ետ ածել նկարիչս եւ զաւառխս, որ է պատկերագործ, ի հեռաւոր աշխարհէ ֆռանգ ազգաւ, եւ զլուսաճեմ յարկս աստուածաբնակ տաճարիս բազում եւ անհուն ծախիւք ետ նկարել զբովանդակն»[37]։

Եղած են գիտնականներ, օրինակ Սորչիկովսքի, որոնք այս վերկայութիւնը ծառայեցուցած են առաջ վարելու իրենց այն վարկածը՝ թէ որմանկարչութիւնն ալ Հայերը Բիւզանդիոնէն բերած են Հայաստան։ Անոնք «ֆռանգ ազգաւը» ըստ կամս «Բիւզանդացի» հասկնալ տան։ Անոնք ոչ թէ Ստեփանոս Օրբելեանի նման քաջհմուտ մարդուած են, կարծես թէ Ստեփանոս Օրբելեանի նման քաջհմուտ տենագիր մը ֆռանգին եւ հոռոմին (Բիւզանդացիին) տարբերութիւնը չգիտնար։ Խորապէս հակաքաղկեդոնիկ Սիւնեաց եպիսկոպոսները երբեք պիտի զիջէի՞ն հրաւիրելու կամ թոյլ տալու որ Բիւզանդացի որբեք պիտի զիջէի՞ն հրաւիրելու կամ թոյլ տալու որ Բիւզանդացի որմանկարիչներ գային իրենց իւրայատուկ ըմբռնումներով զարդարէին որմանկարչութեամբ Հայոց տիրելի եւ նուիրական սրբատեղիները։ Ցիշենք որ այս «ֆռանգ ազգաւ» որմանկարիչներուն գալէն առաջ ալ, Տաթեւի մէջ, նոյն Յակոբ եպիսկոպոսին հրամանով որմանկարչութիւն կատարուած է հայ որմանկարիչներէ, որոնց մասին մեծ գոհութիւն կատարուած է հայ որմանկարիչներէ, որոնց մասին մեծ գոհութիւն կատարուած է հայ վարպետներ գործած են Տաթեւի մէջ։

Որմանկարչութիւնը Քրիստոնէութենէն ալ առաջ քաջ ծանօթ էր

37· ՍՏԵՓ· ՕՐԲ·, ՆՇ· գծ· գլ· ԽԹ· էջ 187։

© National Library of Armenia

Հայաստանի բնիկներուն: Ուրարտական պալատի մնացորդներ եւ աւերակներ ցոյց կու տան բարձրորակ եւ տարածուած որմանկարչութիւն: Քրիստոնէութեան ընթացքին Հայերը զարդացուցին որմանկարչութիւնը, եւ դատելով մնացորդներէն՝ մենք կրնանք ըսել որ ո՛չ միայն արուեստով, այլ նաեւ արհեստով, Հայերը կատարելապէս ձեռնհաս էին ընտիր որմանկարներ պատրաստելու:

Հետաքրքրական է որ «ֆռանգ ազգաւ զաւառախս» (ՊԱՏԿԵՐագործներ), այսինքն՝ ֆռանգ ազգաւ ԻԿՈՆագործներ Տաթեւ կը հրաւիրուին, որոնք հոն Յիսուսի կենդանագիրը գծած, երկմաս կամ եռամաս ԻԿՈՆաձեւ եկեղեցական նկարներ ալ պատրաստած ըլլալու են: Պարզ է որ հակաքաղկեդոնական (մենք այս բառը կը գործածենք մասնաւորաբար հակայոյնադաւան իմաստով) Սիւնեաց Եպիսկոպոսը Յակոբ, 930ին, կրնար հռոմ ՊԱՏԿԵՐագործներ հրաւիրել, քանի որ ՊԱՏԿԵՐամարտութիւնը արդէն դադրած էր Բիւզանդիոնի մէջ, եւ ԻԿՈՆ գծողներ կային հոն: Սակայն դաւանանքի ուժեղ հակամարտութիւնը՝ հեռաւոր տեղերէ «ֆռանգ ազգաւ» պատկերագործ բերել տալու պատճառ եղաւ: Ասիկա ապացոյց մը եւս որ Հայերը ՊԱՏԿԵՐ կամ ԻԿՈՆ պատրաստելու մէջ զարդացած չէին, եւ անտարակոյս անոր համար՝ որ ԻԿՈՆներու գործածութիւնը օտարոտի կը թուէր իրենց, նոյնիսկ քիչ մըն ալ անընդունելի, որովհետեւ յունադաւաններէն այնքան յարգուած կամ գործածուած էր: Շատ յատկանշական է Անանիա Սանահնեցիի ըսածը, ԺԱ· դարուն, թէ Յոյները եւ Վրացիները «առաւել քան զիսաչ եւ զեկեղեցի պատուեն եւ պաշտեն զպատկերս»[38], այսինքն ԻԿՈՆները:

ԻԳՕՆարուեստին զարգացման համար գոյութիւն ունեցած հայկական դժկամակութիւնը, սակայն, բացարձակապէս գոյութիւն չունէր որմանկարչութեան մէջ, որմէ շատ կանուխ եւ ընտիր մնացորդներ ժառանգած ենք մենք՝ Թալինի, Թալիշի, Երեւանի (քանդուած Պողոս-Պետրոս) հնադարեան կիսափուլ եկեղեցիներուն մէջ:

* * *

Օտար գեղագէտներ եւ անոնց հետեւող կարգ մը հայ մասնագէտներ հայ գրչագրական մանրանկարչութիւնը եւ ծաղկումները կ'ուզեն վերագրել օտար, այսինքն ո՛չ հայ՝ բիւզանդական եւ ասորական աղբիւրներու ազդեցութեան: Արդարեւ, մեր հնագոյն գրչագիրներուն մէջ, որ մանրանկարեալ կամ ծաղկեալ են, կը հանդիպինք բուսական կամ կենդանական զարդաձեւերու՝ որոնք հայ-

38· ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍ· ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՑ, Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը, Երուսաղէմ 1937, էջ 44:

կական չեն, եւ սերտ առընչութիւն մը ունին մերձակայ քրիստոնեայ մանրանկարչական եւ գրչագրական զարդանկարչական արուեստին հետ: Ասիկա սխալ մըն է, որ կատարուած է արագ գնահատութեան անվստահելի միջոցաւ, եւ դժբախտաբար յաւերժացած է զանազան հեղինակներու իրարմէ ազդուելէն եւ օգտուելէն: Պէտք էր նկատի առնել որ քրիստոնէութիւնը միջազգային կրօնք մըն էր, խստօրէն բնութագրուած՝ իր վարդապետութեամբ, ծիսականութեամբ եւ յարակից բոլոր ճիւղերով: Ինչպէս որ սկիզբէն միջազգային կրօնք մըն էր, միջազգային վարդապետութեամբ եւ միջազգային գրականութեամբ, ան պէտք է ըլլար նաեւ միջազգային՝ ըմբռնումովը այն արուեստներուն, ինչպէս՝ գրչագրական մանրանկարչութեան եւ ծաղկաղարդումի, որոնք կապուած էին Աւետարանին եւ աստուածաշունչ քարոզութեան հետ: Հայերը, որոնք միջազգային քրիստոնէութեան Աւետարանը թարգմանեցին քրիստոնէութիւնը ընդունելէ վերջ, ստիպուած էին ընդունիլ այդ միջազգային Աւետարանին բերած արուեստն ալ, եւ իրենց գրչագրած Աւետարանին խորանները զարդարել բոյսերով (արմաւենի) եւ կենդանիներով (կոկորդիլոս), որոնք կու գային Աւետարանին հետ այն հողամասերէն՝ ուր անոնք (բոյսերը եւ կենդանիները) կը գտնուէին, թէեւ անծանօթ ըլլային Հայերուն մեծ մասին: Այսպէս հայ մանրանկարիչները կը հետեւէին քրիստոնէական արուեստին հասարակաց աղբիւրին, ինչպէս որ ուրիշ ժողովուրդներու արուեստագէտները հետեւած էին: Ասիկա անտարակոյս չի նշանակեր որ Հայերը կապկած ըլլան ասորական, բիւզանդական կամ ուրիշ օտար արուեստներ, քանի որ բոլորն ալ սկիզբ առած են հասարակաց աղբիւրէ մը:

Դժբախտ իրականութիւն է որ օտար գեղագէտներ՝ որոնք ձեռք զարկած են հայկական գրչագրական արուեստին ուսումնասիրութեան, զայն քննելով, դատելով ու դասակարգելով, յաճախ խորաթեան, զայն ինքնելով, դատելով ու դասակարգելով, յաճախ խորաթեան, պէս ծանօթ չեն եղած ո՛չ հայերէնին, ո՛չ Հայոց պատմութեան, ո՛չ հայկական մատենագրութեան եւ ո՛չ ալ բնիկ հայկական արուեստին ու զայն շարժող հոգեբանութեան: Բնական է, անոնց ձեռք բերած արդիւնքը աւելի վնասակար եղած է մեր արուեստին ինքնութիւնը բնորոշելու գործին մէջ, եւ յաճախ ո՛չ միայն իրականութեան հակոտնեայ, այլ երբեմն նոյնիսկ արտառոց եզրակացութիւններու յանգած են:

Մեր լեզուն, պատմութիւնը եւ մատենագրութիւնը ցոյց կու տան բացարձակապէս, ինքնատիպ ըլլալու ձգտում: Ինչ որ միջազգային եղած է, երբ հասած է Հայոց եւ Հայաստան, Հայերը զայն կերպափոխած, իւրացուցած եւ ազգայնացուցած են, գրեթէ ինքնայղացումի հասասարցնելով: Մեր լեզուն, օրինակի համար, հնդեւրոպական ըլլալով հանդերձ, բոլորովին ինքնուրոյն երեւոյթ մը կը

© National Library of Armenia

ներկայացնէ, ստիպելով լեզուագէտները զայն իբր ուրոյն ճիւղ մը բնորոշել հնդեւրոպական բազմանդամ լեզուական ընտանիքին մէջ։ Կրօնական մարզին մէջ՝ քրիստոնէական եւ նախաքրիստոնէական շրջաններուն՝ հակառակ անոնց միջազգային ծագումին, Հայոց մէջ անոնք ստացած են ազգային հանգամանք։ Մինչ աւելի մեծ ժողովուրդներ կը բաւականանային Հին եւ Նոր Կտակարանները լոկ թարգմանելով, Հայերը իրենց թարգմանութիւնը կ՚իւրացնէին, զայն թարգմանելէ աւելի՝ հայացնելով. եւ բնագիրը այսպէս իւրացնելով, բնագրին մէջ գործածուած իրերը, սովորութիւնները, ըմբռնումները, որոնք անծանօթ էին Հայոց, Սուրբ Գիրքերու մեր վերծանողները փոխանակած են Հայոց ծանօթ իրերով, սովորութիւններով, ըմբռնումներով։ Ինքնատիպ եւ ինքնուրոյն է մեր ճարտարապետութիւնը, օրինակ, Քրիստոնէութեան մեր մէջ մուտք գտնելէն վերջ. թէեւ միջազգային քրիստոնէական աւանդութեանց եւ ըմբռնումներու հաւատարիմ, սակայն բոլորովին հայունակ է ու գրեթէ ինքնաստեղծ՝ իր կազմութեան մէջ։

Մենք կրնանք երկարել այս ուղղութեամբ, սակայն արդէն ինչ որ կ՚ուզէինք ըսել՝ ըսինք վերի սեղմ քանի մը տողերուն մէջ։ Մեր նպատակն էր դրսեւորել հայկական ինքնուրոյն նկարագիրը՝ Հայութեան բոլոր երեսակներով։ Որոշ է որ այդ նկարագիրը նոյնքան ցայտուն կերպով պիտի երեւէր նաեւ գրչագրական մանրանկարչութեան եւ ծաղկումին մէջ։ Հայերը այդ արուեստներուն մէջ ենթարկուած են քրիստոնէական հասարակաց աղբիւրի մը. այն աղբիւրին՝ որմէ օգտուած են ասորական եւ բիւզանդական մանրանկարչական եւ ծաղկման արուեստները։ Ահա միակ պատճառը ինչ ինչ համանմանութեանց, որ կ՚երեւին թէ՛ հայկական, թէ՛ ասորական եւ թէ՛ բիւզանդական արուեստներուն մէջ։

Հոս կ՚արժէ օրինակով մը շեշտել մեր ըսածը։ Քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ, պեղումներու ընթացքին, գտնուեցան Դուրա-Եւրոպոսի Սինակոկին մնացորդները։ Այս սինակոկը շինուած եւ որմանկարուած էր Քրիստոսի 244 թուականին, եւ շինութենէն կարճ ժամանակ վերջ 256ին պատահած հրդեհի մը պատճառով կործանած էր, բայց այնպիսի կերպով մը՝ որ իր ճոխ որմանկարները անեղծ մնացած էին՝ (այժմ փոխադրուած Դամասկոսի թանգարանը՝ եղածին պէս)։ Որմանկարներու շարքին, «Սամուէլ կ՚օծէ Դաւիթ» պատկերացումին մէջ, Սամուէլ իր տարազով կը յիշեցնէ բիւզանդական կոչուած տարազաձեւերուն պատկերացումը, Բիւզանդիոնի ծնունդէն կէս դար առաջ, ուրեմն, արդէն գոյութիւն ունեցող։ Հետաքրքրական է որ այս նոյն տարազաձեւերու գործածութիւնը, երբեմն ծալք առ ծալք, կը հանդիպինք հնագոյն հայ մանրանկարներուն մէջ, որոնց բիւզանդական ծագում վերագրուած է ակնյայտնի սխալմամբ։

Նկարներէ խորշող Մովսիսական կրօնքը անտարակոյս զարգացնողը էր հրէական սինակոկին այս որմանկարներուն, որոնք բնական է եւ կամուտ էին հոն։ Պէտք է խորհիլ որ կրօնական այդ որմանկարները՝ չէին պատահական ստեղծագործութիւններ։ Հին Կտակարանը սերտ կերպով ընդելուզուած էր քրիստոնէութեան մէջ, եւ սինակոկի այս Հին Կտակարանի պատկերացումները կրնային զարգացումները ըլլալ քրիստոնէական միջազգային արուեստին եւ ծառայած կրնային ըլլալ իբր քրիստոնէական արուեստի հասարակաց աղբիւր։ Հրեաները կ՚ընդօրինակէին զանոնք առանց խրտչելու, քանի որ Հին Կտակարանը իրենց ալ Սուրբ Գիրքն էր։ Հնագոյն հայ մանրանկարեալ Աւետարանը իրենց ալ Սուրբ Գիրքն էր։ Հնագոյն հայ մանրանկարեալ Աւետարանէ ներտարանները հետաքրքրականօրէն կը պատկերացնեն Աւետարանէ ներտարանները հետաքրքրականօրէն կը պատկերացնեն Աւետարանէ շնչուած նիւթերու հետ՝ նաեւ Հին Կտակարանէն առնուած նիւթեր, ինչպէս «Աբրահամ կը զոհէ Իսահակը»։

Ուրեմն, հոս նախ սկզբունք մը կայ, թէ Հայերը օրինակող կամ կապկողներ չեն եւ ինչ որ իսկապէս կարելի է հայկական արուեստ նկատել՝ կապկուած, օրինակուած արուեստի մը փշրանքները չեն։ Անշուշտ, երբեմն օտարաբանութիւններու կը հանդիպինք մեր ալ արուեստի նիւթերուն մէջ, առանց սակայն զանոնք հայկական արուեստ նկատելու պարզամտութեան։ Հայոց նկարագիրը լաւ պէտք է ըմբռնել։ Այդ նկարագիրը ինքնայղացման նկարագիր է։ Որքան ալ զօրաւոր եղած ըլլան մշակութային հոսանքները՝ լեզուական, կրօնական, գեղարուեստական, փիլիսոփայական, գիտական եւայլն, Հայերը երբ իրենց կենսական նկատած են այդ ազդեցութիւնները՝ միշտ զանոնք իւրացուցած, մարսած, հոգեփոխած, ձեւափոխած են, անոնց վրայ դնելով իրենց ազգային ինքնուրոյն անջնջելի կնիքը։ Հայոց՝ արուեստ հայացնելու կարողութիւնն ալ պէտք է լաւ ըմբռնել։ Ինչ որ խորթ եւ անմարսելի եղած է, այնպէս ալ մնացած է, եւ մենք կրնանք զայն հեշտութեամբ մեր արուեստէն նշտրակել եւ հեռացնել առանց դոյզն իսկ վնասելու մեր բուն արուեստին կառուցուածքին։ Հայոց բուն արուեստը՝ պարզապէս օրինակողներու կամ այլապէս կեղծարարներու արուեստ մը չէ։ Հայերը արուեստի մասին ունին իրենց որոշ ըմբռնումը, եւ եթէ այս կամ այն մանրանկարին մէջ կ՚երեւին չհայացած օտար նիւթերու պատուաստումներ, ասոնք, օտարամուտ խրտուիլակ մըն է։

Անտարակոյս, այլամերժութիւն չէ եղած Հայուն ըմբռնումը՝ օտար բարձրին եւ գեղեցիկին հանդէպ։ Նման բան մը պիտի խաթարէր Հայուն ստեղծագործական անուրանալի կարողութիւնը։ Ընդհակառակ, Հայը զայն պիտի արդասաւորէր. եւ ճիշտ այդ կը պահանջէր ու կը պարտադրէր Հայուն անուրանալի հոգեկան մեծութիւնը եւ ստեղծագործական հանճարը։ Այսպէս էր որ ան

© National Library of Armenia

կրնար պարտադրել իր ներշնչող գոյութիւնը՝ միջազգային արուեստին: Ասիկա լայնօրէն կ՚ապացուցուի ճարտարապետութեան մէջ. եւ անտարակոյս վաղը պիտի ընդունուի մանրանկարչութեան եւ մանր արուեստներու մէջ: Այս սկզբունքով պէտք է մօտենալ հայկական արուեստի ճանաչման հարցին:

Քրիստոնէութիւնը միջազգային ըմբռնում մըն էր, միջազգային շարժում մըն էր՝ հոգեկան, ընկերային եւ տնտեսական: Անոր արժէքը կանուխէն ընդունեցան մանաւանդ հոգեկան վարիչ եւ առաջնորդող ուժերը Հայութեան, եւ անհաւատալիօրէն արագ կերպով եւ պաշտօնապէս ալ զայն որդեգրեցին Հայոց պետական վարիչները, այն ատեն՝ արքունիք եւ թագաւոր, առանց լուրջ դիմադրութեան հանդիպելու հեթանոսական կրօնքին այլեւս անզօր կազմակերպութեան կողմէ[39]:

Այս փոփոխութեան ատեն ո՞րքան տուժեց հին, այսպէս կոչուած, հեթանոս արուեստը, հոգեկան արտայայտութեան բոլոր երեսներով կամ միջոցներով: Ցաւալիօրէն, կատարեալ եւ ընդարձակածաւալ պեղումներու պակասը, ԲՈԼՈՐ Հայաստանի մէջ, մեզի դեռ կ՚արգիլէ լրջօրէն գնահատել եւ հաշուեյարդարը ընել մեր հեթանոս դեղարուեստական ժառանգութեան: Այսուհանդերձ, հայկական հոգեբանութիւնը եւ մտայնութիւնը անկարելի է որ բոլորովին լքէր, անտեսէր, այսպէս ըսենք՝ չբարեփոխէր հինը, եւ նոր քրիստոնէականին մէջ չընդելուզէր:

39. Հետաքրքրական է որ Հայաստան քրիստոնէութիւնը կ՚ընդունէր ո՛չ թէ անոր ժողովրդական դաւանանք մը ըլլալու յեղաշրջումով, այլ բոլորովին տարբեր կերպով մը: Հայաստան քրիստոնեայ կ՚ըլլայ ո՛չ թէ որովհետեւ ժողովրդական հասարակ խաւերը զայն ընդդրկած եւ իւրացուցած էին եւ յեղափոխութեամբ կը յեղաշրջէին ինչ որ կար, այլ ընդհակառակն՝ արքունիքն էր, Տրդատ արքան ինքն էր որ մեծ փոյթով կը մղէր Հայաստանը քրիստոնէութիւնն ընդունելու: Նախ ազնուականութիւը, յետոյ բակը կ՚ենթարկուէին թագաւորին կամքին, որ պարտադրուած չ՚երեւիր ժողովրդական նման ստիպումէ: Կարելի է խորհիլ որ Տրդատի ամբաստանքը Հայաստանը քրիստոնէացնելու՝ նպատակ մը ունէր, քաղաքական նպատակ մը, որ անտարակոյս Հայաստանին տալ էր ինքնուրոյն վիճակ մը, եւ այդպէս զայն ազատ պահել՝ Հռովմէականին հետ՝ նաեւ Պարսկական ոտնձգութիւններէ եւ ձուլման փորձերէ: Հաւանաբար կանխատեսեց Կոստանդիանոսի նպատակը՝ միջազգային ոգիով քրիստոնէական նոր կրօնքի մը մէջ անքակտելիօրէն շաղուելու եւ միացնելու իր կայսրութեան իրերամերժ ազգութիւնները, Բիւզանդական նոր կայսրութիւն մը ստեղծելով, ճիշտ ինչպէս որ յետոյ Սասանեանները պիտի փորձէին մազդէականութեամբ՝ պարսկական կայսրութեան համար: Տրդատի յանդուգն քայլով՝ Հայաստան կ՚ազատէր իր հոգեկան անկախութիւնը, իբր ինքնուրոյն քրիստոնեայ, ազատ՝ օտար քրիստոնէացած կայսրութեան մը սահմանումներէն, ինչպէս որ ալ եղաւ. նոյն ատեն նոր զէնք մը տուաւ ապագայ հայ սերունդներուն՝ ինքնապաշտպանուելու համար այլակրօններու, եւ առաջին հերթին՝ Սասանեաններու դէմ:

Քրիստոնէութիւնը, սակայն, վերջնական ժամանակասահմանով մը չէ որ յայտնուեցաւ եւ ոչ ալ կրնանք անոր բուն միջուկը գտնել. սակայն պտուղը հոն է: Այս պտուղը արդարեւ կրնանք ճանչնալ իր հոգեկան, ընկերային եւ տնտեսական գինովցնող նեկտարով: Ընկերային յեղաշրջումները, պարտադրուած՝ տնտեսական եւ հոգեկան նոր որդեգրուած ըմբռնումներէ, քաղաքական յեղաշրջումներու համար զօրաւոր զէնք մը կ՚ըլլային եւ հիմնական փոփոխութեանց պատճառ, գոնէ ժամանակի մը համար, մինչեւ որ մարդկային սովորականութեան հունը վերադառնային: Քրիստոնէութեան զէնքը ժամանակուան հայ պետականութիւնը քաջ կ՚ըմբռնէր ու կ՚որդեգրէր զայն՝ հայութեան փրկութեան համար: Հայոց Տրդատ թագաւորը, անտարակոյս, մեր պետական եւ ազգային դէմքերէն մեծագոյններէն մէկն է, եթէ իրապէս մեծագոյնը չէ: Զինքը, դժբախտաբար, մեր պատմութիւնը լաւ չի ճանչնար եւ ստուերի մէջ ու շփոթ կը պահէ: Սակայն, լոկ այն պարագան՝ որ ան իբր թագաւոր կը պարտադրէր Հայաստանը իր բոլոր հպատակներով ընդունելու քրիստոնէութիւնը, արքունիքէն հետզհետէ ժողովուրդին հասնելով, այսպէսով ըլլալով ԱՌԱՋԻՆ պետական վարիչը, գլուխը, թագաւորը, որ պաշտօնապէս քրիստոնէութիւնը կ՚ընդունէր եւ կը պարտադրէր իր հպատակներուն, ինքնին ցոյց կու տայ մեծ պետական վարիչ մը, պայմանները քաջ ըմբռնող մը, ոչ միայն Հայաստանը ու Հայութիւնը փրկելով հռովմէական-հելլէն ծայրագաւառ մը ըլլալէ, այլ նաեւ կը կանխէր վտանգը պարսկական նոր աղանդի մը քարոզչութեան եւ ենթարկումի անխուսափելի փորձանքին: Իրեն յաջորդող սերունդները զգացին իր գործին կարեւորութիւնը եւ շարունակեցին զայն, յատկապէս երեք մեծերը՝ դրերու հանճարամիտ գործով, Մեսրոպ Մաշտոց, Սահակ եւ Վռամշապուհ:

Բնական է քրիստոնէութեան ընդունուիլը, մանաւանդ այդ սկզբնական օրերուն, պիտի ըլլար իր ամբողջութեամբ: Շուտով դաւանական եւ գրական մասերը իւրացուցեցան, ազգայնացուցեցան, հայացուցեցան, եւ զարմանալի արագութեամբ եւ անուրանալի կարողութեամբ: Ատիկա կատարուեցաւ վստահութեամբ, եւ եթէ կ՚ուզէք՝ թեամբ: Ատիկա կատարուեցաւ վստահութեամբ, սակայն միշտ յաջողութեամբ: Կարգը եկաւ ճարտարապետութեան, երաժշտութեան եւ կերպարուեստին (այսինքն՝ յանդգնութեամբ, սակայն միշտ յաջողութեամբ: Կարգը եկաւ ճարտարապետութեան, երաժշտութեան եւ կերպարուեստին (այսինքն՝ արձանագործութեան[40], որմանկարչութեան, մանրանկարչութեան):

40. Արձանագործութեան արուեստը զարմանալիօրէն անկախ մնացած է եւ հին Հայաստանի մէջ բաւականացած կ՚երեւին հարթաքանդակներով կամ բարձրաքանդակներով, յերը բաւականացած կ՚երեւին հարթաքանդակներով կամ բարձրաքանդակներով, եւ խիստ հաղուադէպօրէն եռածաւալ ամբողջական արձանագործութեամբ: Մեր հին արուեստին մէջ բացառութիւններ են Անիի Գագիկի արձանին նման արձաններու գոյութիւնը: Փարը լաւ ճանչցող հայ արուեստագէտը, անտարակոյս, երբ կրնար ասեղահիւս նրբութիւն ժանեակի նման խաչքարեր պատրաստել, ա-

Հոս ալ, կարճ ժամանակի մէջ, քրիստոնէական երաժշտութիւնը եւ քրիստոնէական շինարարութիւնը կանուխ հայացուած են եւ այսօր միջազգային կերպով իրենց արդար տեղւոյն վրայ կը գտնուին, նորանոր յայտնութիւններով, որոնք հետզհետէ կը բարձրացնեն անոնց կարեւորութիւնը:

Քրիստոնէական պատկեր կամ կերպարուեստ, սակայն, Աւետարանին պէս բնագիր մը չեր պարտադրեր իրենց հետեւորդներուն: Քրիստոնէութիւնը եթէ իր կերպարուեստով կը ներշնչէր ձուկ, խաչ, Աւետման կամ Այլակերպութեան նկար, չէր պարտադրեր որ այն գծուէր միատեսակ ձուկ, խաչ, Աւետման կամ Այլակերպութեան նըկար: Այսպէս է որ անտարակոյս կազմուեցաւ քրիստոնէական կերպարուեստ՝ Ղպտի, Ասորի, Հելլէն, Հռոմէացի, Բիւզանդացի կամ Հայ, Մանիքեան կամ Գոթական, եւայլն: Անոնք բոլորն ալ քրիստոնէական արուեստին բերին իրենց ազգային ժառանգութիւնը՝ արտայայտուելու, վերծանելու եւ պատկերացնելու: Ասոր համար ոչ ոք կրնայ իմաստութեան եւ ճշմարտութեան դէմ մեղանչել՝ «ազդեցութիւն» կամ «ենթակայութիւն» տեսնելով այս կամ այն ազգային արուեստին կամ գործին, ու յատկապէս՝ մանրանկարչութեան մէջ, որովհետեւ մանրամասնութեան մը կամ երկու իրերու նմանութեան կարելի է հանդիպիլ ստեղծագործութեան մը մէջ: Բնական է մեր խօսքը անոր համար չէ՝ որ կատարեալ օրինակութիւն մըն է կամ արուեստի մը չմարսուած, չիւրացուած, չըմբռնուած մասնայատկութիւնները: Ի՞նչպէս կարելի է պնդել որ հայ մանրանկարիչ մը ազդուած է բիւզանդական, գոթական կամ ուրիշ արուեստէ, երբ իր մանրանկարին մէկ մանրամասնութիւնը նման է միւս արուեստներէն մէկուն մանրամասնութեան: Եթէ գրական, երաժշտական,

մենայն վստահութեամբ կրնար նաեւ եռածաւալ արձաններ ալ պատրաստել: Ան չէ կատարած ատիկա, խիստ հաւանօրէն անոր համար՝ որ ատիկա պարտ ու պատշաճ կերպով ազգայնացնել, հայացնել, կարելի չէ գտած, եւ բաւականացած է հարթաքանդակով եւ բարձրաքանդակով, որոնց վրայ կրցած է իր հայունակ տաղանդը դրոշմել, ինչպէս օրինակ՝ Բղենի Նորավանքի պատկերաքանդակներուն մէջ: Հելլենական կամ հռոմէական նախաքրիստոնէական արուեստով մարմար կամ այլ քարէ արձաններու գոյութիւնը Հայաստանի մէջ անհաւատալիօրէն քիչ է: Գառնիի աւերակներու պեղումներուն միջոցին իսկ միայն արձանի մը, հաւանաբար խմբաւորեալ, հատակոտորը գտնուեցաւ, ոչ շատ մեծ: Ձեմ խորհիր թէ արձանագործութեան չգոյութիւնը կարենայ արդիւնքը եղած ըլլալ Լուսաւորչեան շրջանի քրիստոնէական եռանդին: Իմ համոզումս այն է որ Հայերը եռածաւալ արձանագործութիւն, որուն գոյութեամբ չրջապատուած էին, չմշակեցին, զայն չիւրացուելի գտնելով: Գուցէ այդ էր պատճառը որ Մեծն Տիգրան, Փոքր Ասիոյ իր արշաւանքներուն ընթացքին, հելլենական ստուածներու արձաններ կը փոխադրէր Հայաստան, զանոնք զետեղելով հայկական մեծահամբաւ հեթանոսական մեհեաններուն մէջ:

ճարտարապետական կամ այլ արուեստի մանրամասնութիւն մը, ասկէ կամ անկէ ազդած՝ ստեղծագործողին վրայ, կամ անոր հաճոյ թուած եւ գործածուած, կարող է դրկել արուեստագէտը՝ ստեղծագործող մը ըլլալու իր իրաւունքէն, այն ատեն վախնամ որ աշխարհի վրայ մէկ հատիկ ստեղծագործ վարպետ չի մնար:

Ո՛չ ալ պէտք է իրաւունք տալ՝ ըսելու թէ այսինչ կամ այնինչ մանրանկարիչը ստեղծագործող չէ՛, պարզապէս անոր համար որ օրինակած կամ բացարձակ կերպով ազդուած կը թուի մէկ կամ քանի մը գործերու մէջ՝ իր բազմաթիւ արտադրութեանց մէջէն՝ օտար արուեստէ կամ արուեստագէտէ:

Արուեստ ճանչնալ եւ արժէքաւորել դիւրին բան մը չէ: Արուեստաբաններ՝ հայկական արուեստի եւ մանրանկարչութեան արժէքաւորման ատեն յաճախ ենթակայ են մանրամասնութեան մը բծախընդրութեան՝ եզրակացութեանց յանգելու համար, որոնք դժբախտաբար շատ անգամ հեռու կ՚ըլլան ճշմարտութենէ կամ բոլորովին անդոհացուցիչ: Տարակոյս չկայ որ արուեստ մը ճանչնալու համար լոկ գործնական ծանօթութիւն, տեսական համեմատութիւն չի բաւեր: Կարեւորը եւ ամենակենսականը՝ իրական ըմբռնումն է արուեստագէտին հոգեկան ապրումներուն, նկարագրին: Մենք պիտի տեսնենք թէ ի՛նչ թեթեւ դատողութեամբ եւ ի՛նչ ազազուն, տարակուսելի, դրեթէ խուսափողական տուեալներով հայկական մանրանկարչութիւնը անպատուած են՝ զայն օտարածին հռչակելով: Հայկական մանրանկարչութեան ամբողջ հատուածներ յերիւրածոյ տեսութիւններով բաժնել ուզած եւ բռնի բաժնած են իր հայկական ամբողջութենէն:

Քրիստոնէական կերպարուեստին ազդեցութիւնը իր պատկերագրութեամբ՝ հայ մանրանկարիչը ստիպուած ընդունած է իբր իր ներշնչման աղբիւր: Սակայն, ինչպէս քանիցս այլուր ալ ըսած ենք, հայ մանրանկարիչը իւրացուցած է քրիստոնէական պատկերագրութիւնը, ազգայնացուցած է զայն, միշտ հաւատարիմ քրիստոնեայ մը՝ նալով, եւ արտայայտած է ինքնուրոյն կերպով իր արուեստը՝ հոնալով, եւ արտայայտած է ինքնուրոյն կերպով իր արուեստը՝ հոնալով, եւ արտայայտած է իր նախասիրութիւնը, ստեղծագործութեան մէջ արտայայտած է մանրամասնութեան մը իւրացուցուցէ եւ ինքներեն թոյլատրած է մանրամասնութեան մը իւրացուցուցէ եւ ինքներեն թոյլատրած է մանրամասնութեան մը՝ դիտակցօրէն կամ անդիտակցօրէն, սակայն ասիկա չի նուազցուցեր իր ստեղծագործողի հանգամանքը, ո՛չ ալ զինք կ՚արգիլէ մանրանկարչութեան մէջ զմայլելի նուաճումներ ընելէ:

Վերը պնդեցի որ պէտք է Հայը իր ամբողջութեան մէջ ճանչնալ՝ մանրանկարչութիւնը: Ասոր կարեւորութիւնը ճանչնալու համար հայ մանրանկարչութիւնը:

© National Library of Armenia

հոն է՝ որ հայ մանրանկարիչը անկախ բան մը չէ ժամանակուան հայ իրականութենէն։ Բոլոր հայ արուեստները՝ հայ զանգուածներու հոգեկան կարիքներուն համար ստեղծագործուած էին, մանաւանդ այն ատենները՝ երբ մեկենասները կենսական դեր ունէին ո՛չ միայն արուեստի արտադրութեան նկատմամբ, այլ նաեւ յաջորդող սերունդներու կողմէ՝ անոր պահպանումին տեսակէտէն։ Սխալ է խորհիլ որ մեր այսօրուան տեսած մանրանկարները կատարելապէս չէին ըմբռնուեր կամ գնահատուեր անոնց ստեղծագործութեան ժամանակակից մեր նախնիքներէն։ Արդեօք չե՞ն բաւեր այն հոգեմաշ տանջանքները, ամենաղրկիչ զոհողութիւնները, որոնց կ'ենթարկուէին մեր նախնիք՝ փրկելու, պահելու, զարգարելու համար մեր մանրանկարեալ Աւետարանները, որոնց տառապանքները այնքան մանրամասնութեամբ արձանագրուած են անոնց էջերուն վրայ։ Հայկական մանրանկարչութիւնը անուրանալի կերպով հայկական է, որքան իր հոգիով՝ նոյնքան ալ իր գործնական արտայայտութեան նկարագրով։ Անբաժան եւ հարազատ մասն է անիկա ամբողջ հայ արուեստին, իր բոլոր չքեղութեամբ եւ բարձր ոճով։

Միջազգային մանրանկարչութեամբ զբաղող մը, այսինքն՝ մէկը որ ծանօթ է հայկականին հետ նաեւ բիւզանդականին, ասորականին, ղպտականին, իտալականին, պարսկականին, եւայլն, բնաւ դժուարութիւն պիտի չքաշէ, առանց դրչագրական տուեալներու, որոշելու եւ զանազանելու հայկականը մնացեալներէն։ Ասիկա կէտ մըն է, որ կ'ապացուցանէ հայկական մանրանկարչութեան ընդհանուր երեւոյթին համար որոշ եւ անուրանալի նկարագիր։ Նոյնպէս ալ մասնադէտի մը համար բնաւ դժուար չէ՝ հայկական մանրանկարներուն մէջ, եթէ գտնուին օտարամուտ ու չմարսուած նիւթեր, զանոնք ցոյց տալ եւ անջատել հայկական արուեստէն։ եւ սակայն ասիկա երբեք չի կրնար նշանակել որ հայկական արուեստը կապկում, օրինակութիւն է այսինչ կամ այսինչ օտար արուեստին։ Կան դրչագիրներ՝ որոնք անտարակուսելիօրէն գրեթէ ամբողջութեամբ իրենց մանրանկարները ցոյց կու տան իբր բիւզանդական, եւրոպական կամ ուրիշ արուեստ։ Օրինակ, իմ հաւաքածոյիս մէջ, շատ ընտիր, ԺԲ. դարէն Աւետարան մը, մանրանկարուած է բացարձակապէս ոչ հայկական ոճով կամ ըմբռնումով՝ խիստ ընտիր մանրանկարներով, բիւզանդական արուեստով։ Ուրիշ մագաղաթ Աւետարան մը՝ Սպահան գրուած, ՌՀԹ (1660)ին, բոլորովին եւրոպական ըմբռնումով եւ ոճով մանրանկարներ ունի, եւ անուրանալիօրէն հայկական չէ։

Հայկական ինքնուրոյն մանրանկարչութեան մէջ կայ որոշ ոճ ու նկարագիր, որ մասնաւորաբար դիտողին նկատելի կ'ըլլայ՝ երբ, օրինակ, ժամանակակից շարք մը մանրանկարեալ դրչագիրներու մանրանկարները կարելի է իրարու քով դնել եւ զանոնք համեմատել։

Նկարագրին գլխաւոր դիծերն են, օրինակ, մինչեւ ԺԲ. դար[41], նախ՝ խորքի պակասը, որով նկարը կը ստանայ՝ աւելի դէպք ու վիճակ նկարագրող գծով եւ գոյնով յատակագիծ մը. աւելի պատկերագրութիւններ են՝ քան թէ մանրանկարներ, որոնք միայն ԺԲ. դարուն իրենց ստացած գոյնի եւ գծի ճոխութեամբ՝ իսկական մանրանկարներու վերածուեցան, ստանալով անոնց հարկ եղած մանրամասնութիւնը եւ իրապաշտութիւնը, առանց սակայն կորսնցնելու իրենց ամենակարկառուն յատկանիշը, այսինքն՝ հեռանկարի եւ խորքի աչխարուկ պակասը։ Հայկական մանրանկարչութիւնը, ունենալով ինչ ինչ բացառութիւններ, գլխաւորաբար մնաց տեսակ մը գծաճոխ եւ դունաճոխ յատակագիծ պատկերագրութիւն։ Օրինակ. եթէ պատմուածքը կը թելադրէր պատկերել աշտարակի մը վրայ կոյր ճանճ մը, ճանճին կուրութիւնը ցոյց կը տրուէր՝ ճանճը ներկայացնելով աշտարակին անհամեմատ խոշորութեամբ, քանի որ բնական համեմատութեամբ՝ կարելի պիտի չըլլար աշտարակին վրայ թառած կոյր ճանճին կուրութիւնը ցոյց տալ։ Ուրեմն, պարզ է որ հայ հին մանրանկարչութեան ինքնայատուկ եւ բնորոշող փիլիսոփայութիւնը՝ պատմուածքը կամ նկարագրուածը ներկայացնել էր ամբողջական հաւատարմութեամբ ու բացառիկ ճշտութեամբ, որուն համար գլխաւոր արդելքը կը նկատէր հեռանկարչութիւնը եւ ատոր պատճառով իսկ կը մերժէր զայն, անոր կառուցուածքը չկարենալով հաշտեցնել պատկերագրութեան ճշտութեան հետ։ Այսպէս մեր դրչագրական մանրանկարչութիւնը իր արուեստը կ'ըմբռնէր վերացական սկզբունքով, եւ այդ սկզբունքով ալ կը ներկայացնէր։ Այդ նկարագրին կը հանդիպինք մեր քանդակագործութեան մէջ ալ։ Այս վերացական սկզբունքի ըմբռնումը եւ նուիրումը՝ հայ մանրանկարիչին արուեստական չէր, այլ անկեղծ եւ լուրջ. ասոր համար է որ հայկական դրչագրական մանրանկարչութիւնը՝ իր վերացականութեամբ այնքան դրաւիչ, այնքան ակնահաճոյ եւ այնքան տպաւորիչ է դիտողին։ Մեր ըսածը աւելի կառկառուն կերպով ցոյց պիտի տանք՝ երբ խօսինք իւրաքանչիւր կարեւոր մանրանկարչական հայ դրչագրի արուեստի մասին, իրենց կարգին։

* * *

Անտարակոյս՝ հայկական մանրանկարչական արուեստն ալ, ուրիշ արուեստներու նման, դրաւիչ եւ ներշնչող օտար արուեստի ըմբռնումներէ չէ խրտչած եւ զանոնք չէ մերժած։ Սակայն, ինչ որ

41. Էջմիածնի փղոսկրեայ կողքով Աւետարանի վերջի չորս մանրանկարները մեր դրչագրական մանրանկարչութեան մաս չենք նկատեր։

© National Library of Armenia

Հայը օտար արուեստին մէջ գտած է զինքը ներշնչող՝ կրցած է նաեւ տաղանդը ունենալ եւ միջոցը գտնել այդ օտարութիւնը կատարելապէս իւրացնելու եւ ազգայնացնելու, այնչափ որ օտարը իր բնատիպը պիտի չկարենար ճանչնալ, եւ ստիպուած պիտի ըլլար այդ ազգայնացած եւ իւրացուած արուեստը իրապէս հայկական բնիկ արուեստի յղացում մը նկատել՝ անխառն զմայլանքով։ Պարզ է որ Հայը օտար արուեստէ ներշնչուելու պարագային տակ, իր բնածին տաղանդով զայն ըստ իր ըմբռնումին ոճաւորելով՝ անոր տուած է հոգի մը, նկարագիր մը, որ այդ իւր իւրացումը հաւասարեցուցած է նոր յղացումի մը եւ ազգային բնիկ ստեղծագործութեան։

Որպէսզի մեր ըսածը ա՛լ աւելի պարզ ու յստակ ըմբռնուի, մենք հոս նկատի կ՚առնենք ծաղկանկարեալ մագաղաթեայ երկաթագիր Ցաճախապատում մը, որուն մասին կը խօսէր հանգուցեալ Եդուարդ Ալեանաքեան, 1927ի Թէոդիկի Տարեցոյցին մէջ, եւ կը հաւաստէր որ գրչագիրը Քրիստոսի 851 թուականէն ըլլալու էր, եւ լուսանկարներով կը ներկայացնէր Ցաճախապատումին ճառերուն գլխահամարներուն ծաղկումները, որոնք վերիվայր դարձած՝ 46 մեծ ու փոքր դունագեղ արաբական fուփի գրաձեւերով նախադասութիւններ են։ Ցայտնի է որ ատոնք, այսինքն՝ այս իսլամական զարդագրեալ տողերը, հայ գրիչը պահած է իր գրչագրին մէջ՝ իբր զարդեր, ծաղկումներ։ Եղած ենթադրութիւններէն որն ալ ճիշտ ըլլայ՝ խնդիր չէ· իրականութիւնը սա է՝ որ ատոնք հոն իբր ծաղկումներ կը գտնուին։ Արդարեւ զարմանալի է որ բռնատիրութեան մը ոչ սիրելի կրօնքին նուիրական գրաձեւերը հայ մանրանկարիչ մը գործածէր իբր զարդ՝ հայ քրիստոնէական նուիրական գրքի մը գրչագիր օրինակութեան մէջ։ Սակայն, հոս շատ զարմանալու կարիք չկայ, քանի որ մենք կը հանդիպինք, օրինակի համար, 1057ին՝ Մաթթիա գրուած Աւետարանի մը մէջ (Էջմիածնի թիւ 362, նախկին հաւաքման), որուն խորաններէն մին ունի արտաքին գոտի մը (էջ 12բ.) որ կը կրէ fուփի զարդագրաձեւեր։ Կամ Վենետիկի Ս. Ղազարի թիւ 325 Աւետարանը, Քրիստոսի 1230ին գրուած, ունի կլոր լուսանցազարդեր (էջ 47բ.), որոնց մէջ հայերէն, յունարէն մակագրութեանց հետ՝ կայ նաեւ արաբերէն։ Մենք չենք յիշեր դեռ շատ մը ուրիշներ, գլխաւորաբար Աւետարաններ, որոնք այս ու այն կերպով գործածած են, իրենց մանրանկարներուն եւ ծաղկումներուն մէջ, անտարակուսելիօրէն արաբերէն գրաձեւեր։ Ուրեմն, շատ պարզ է որ հայ ծաղկողները եւ մանրանկարիչները չեն խրտչած դիրենք հալածող իսլամական կրօնքին սրբազան զարդագրաձեւերը կամ նոյն իսկ գրաձեւերը իբր զարդ գործածելու։ Ցաճախապատումին fուփի զարդագրերուն գալով, ինքս համոզուած եմ որ Ցաճախապատումին գրչութենէն վերջ՝ հայ մանրանկարիչ մը, զմայլելով իր ձեռքը գտնուած ամբողջովին զարդագրեալ fուփի Ղուրանի մը վրայ, անկէ տողեր եւ նախադասութիւններ արտագրած է իբր ծաղկում այս Ցաճախապատումին, եւ դուցէ անոնց գոյութիւնը· Ցաճախապատումին մէջ նուազ ընդվզեցուցիչ ընելու համար իր հոգւոյն՝ ան զանոնք վերիվայր շրջուած գործածած է։

Գործածութեան այդ կերպը, սակայն, փակ ու հում էր՝ հայ արուեստագէտին համար, որ իբր գեղագիտական հոգի՝ անկարելի էր որ չհիանար արաբական fուփի զարդագրերուն գեղեցկութեան։ Ըստ մեզի, Ցաճախապատումի այս գրչագիրը, որ յետոյ Պր. Ալեանաք ծախած է Ամերիկացի ձեռագրահաւաք Ռպըրդ Կարէթի, եւ վերջնոյս մահէն ետք՝ կտակուած է Փրինսթընի արեւելագիտական համալսարանական ճոխ մատենադարանին, ուր եւ կը պահուի այժմ, ԺԱ. դարէն աւելի կանուխ գրուած չի կրնար ըլլալ, նկատելով որ հայ գրչագիրները ատկէ վերջ է որ գլխահամարներու ծաղկումներ սկսան գործածել։ Բայց ասիկա ալ այնքան կարեւոր չէ մեզի համար· կարեւորը այն է՝ որ արաբական fուփի զարդագրաձեւերը հետաքրքրքրած էին հին հայ ծաղկողը եւ հետզհետէ ներշնչած էին ապագայ ծաղկողները՝ այդ զարդագրաձեւերը գործածել իբր ոճ հայկական զարդագրերու։ Արդարեւ, հայերէն գրաձեւեր, անտարակոյս, ներշնչուած են շարք մը fուփի զարդագրաձեւերէ, առանց սակայն զանոնք կապկելու, այլ զանոնք իւրացուցած են, եւ ազգայնացուցած, դեղեցիկ ու զմայլելի գրաձեւերու վերածած, որոնցմէ հաւանաբար զարդացաւ թռչնագիրը, մարդագիրը եւ կենդանագիրը։ Ըսենք որ օտար դեղագէտներ՝ թռչնագիր, ձկնագիր, կենդանագիր, մարդագիր ձեւերը բիւզանդական արուեստէն մեր մէջ մտած ըլլալ կը կարծեն, և իբր թէ շատ վաղուց գոյութիւն ունեցած։ Ասիկա դժուար ըմբռնելի է, երբ նկատի առնենք որ նոյնը կրկնուած է նաեւ հայկական մանրանկարներուն մասին։ Սակայն, հայ մանրանկարներ կը գտնենք հնագոյն գրչագրի մէջ իսկ· բայց մինչեւ ԺԳ. դար պէտք է դանք՝ մեր գրչագիրներուն մէջ գտնելու համար թռչնագիր, մարդագիր, կենդանագիր։ Եթէ իրապէս հայերը Բիւզանդիոնէն սորվեցան մանրանկարչութիւնը եւ անոր արուեստին հետեւողները եղան, ինչո՞ւ համար սպասեցին մինչեւ ԺԳ. դար՝ որպէսզի օրինակէին թռչնագիր, կենդանագիր եւ կամ մարդագիր։ Ի՞նչպէս կարելի է մանրանկարչութիւնը կապկել կանուխ, եւ զարդագրչութիւնը՝ ուշ։

Արաբական fուփի զարդագրաձեւերուն ազդեցութիւնը տարածուեցաւ ուրիշ հայկական մանր արուեստներու մէջ ալ, օրինակի համար՝ գորգագործութեան մէջ, ուր կազմուեցան fուփի գրաձեւէ յառաջացած ոճաւոր գոտիներ։ Ատոնք մինչեւ այս դարու սկիզբը կը գործածուէին Կովկասեան կոչուած գորգերու գոտիներուն մէջ, որոնք մեծ մասամբ հայկական գորգեր էին։ Քուֆի գրաձեւէն ոճաւորուած

© National Library of Armenia

դօտիներու չենք հանդիպիր ուրիշ տեղ չինուած դորգերու մէջ, օրինակ՝ պարսկական դորգերու մէջ[42]:

Իրականութիւնը սա է որ մինչեւ ԺԲ. դար որեւէ զարդադիր չենք գտներ մեր դրչագիրներուն մէջ. իսկ մանրանկարները խմբուած են միշտ դրչութեան սկիզբը, Մատթէոսի Աւետարանին սկսելէն առաջ, դատ պրակ մը կազմելով, որոնք երբեմն անջատուած են դրչագրէն ու կորսուած, կամ երբեմն առանձին վերապրած, ինչպէս օրինակ՝ Վիեննայի Մխիթարեանց հաւաքման թիւ 697 հատակտորը:

* * *

Դրչագրական ծաղկումը եւ մանրանկարչութիւնը բնական է որ ժամանակին հետ դպրոցներու գոյութեան պատճառ եղան Հայաստանի եւ հայկական կեդրոններու մէջ[43]: Բնական է որ՝ ինչպէս կային դրչագրական դպրոցներ, վանական հաստատութեանց մէջ, նոյնպէս ալ պէտք է ըլլային մանրանկարչական դպրոցներ, ուր զարգացած եւ հասուն մանրանկարիչ վարպետներ կը կրթէին տաղանդաւոր նորընծաներ՝ մանրանկարչութեան արուեստին եւ արհեստին մէջ: Ճաշակին, արուեստի ըմբռնումին հետ՝ կարեւոր էր նաեւ սորվիլ արուեստը մագաղաթի վրայ կիրարկելու բոլոր գիտելիքները: Մագաղաթին պատրաստութիւնը, գոյներու եւ երանգներու ազնուութեան, մաքրութեան, տոկունութեան պայմանները, գործնական կարեւոր գիտելիքներ էին, անհրաժեշտ՝ մանրանկարիչին եւ իր մանրանկարչութեան համար:

Դժբախտաբար կանխագոյն շրջանի հայկական դրչագրական մանրանկարչութեան վարպետներուն եւ դպրոցներուն մասին ծանօթութիւն կը պակսի մեզի: Այսինքն՝ ծանօթութիւն անձի, տեղւոյ: Սակայն, մեզի հասած հազուադէպ նմոյշները որոշ ցոյց կու տան հայկական մանրանկարչութեան հոգեբանական նկարագիրը: Եթէ սկզբունքով ամբողջ Հայաստանի մէջ կամ նոյնիսկ սահմանակից հայկական կեդրոններու մէջ՝ հայկական դրչագրական մանրանկարչութիւնը ու զարդանկարչութիւնը կրնան ամբողջութիւն մը կազմել, իբր հայկական մանրանկարչութիւն, սակայն իր հայկականութեան մէջ՝ մանրամասնութիւններով՝ ոչ միայն աշխարհագրական կերպով իրարու շատ մերձ դպրոցներ, այլ նոյն դպրոցին մէջ աշխատող մանրանկարիչ ու ծաղկող վարպետներ՝ զարմանալի կերպով կը տարբե-

42. Այս մասին տե՛ս մեր յօդուածը «Հայ եւ արաբ գեղարուեստի յարաբերութիւնը» խորագրով «Անահիտ» ամսաթերթի մէջ (Փարիզ, 1932, թ. 1–2, էջ 57–81):

43. «Դպրոց» ըսելով՝ մենք հոս բառին սեղմ իմաստով միայն նկատի կ՚առնենք, իբր կրթարաններ, ուր կարելի էր սորվիլ՝ գործնական կերպով: Արուեստի համանմանութեան մասին չէ մեր խօսքը:

բին իրարմէ, եւ մէկը միւսէն ազդեցութիւններ ցոյց չեն տար: Արդեօք կայի՞ն դպրոցներ, այն իմաստով՝ որոնց աւելի վերջին դարերուն կը հանդիպինք հայկական մանրանկարչութեան մէջ: Առ այժմ կարելի չէ ըսել՝ առ ի չգոյէ հարկ եղած թիւով մանրանկարեալ հայերէն դրչագիրներու Թ. եւ Ժ. դարերէն: Արդեօք կայի՞ն վարպետներ, որոնք այնքան ազդած ըլլային դպրոցներու վրայ, որոնց աներ, որոնք այնքան ազդած ըլլային դպրոցներու վրայ, որոնց աշակերտները շարունակած ըլլային արձագանգ ըլլալ իրենց վարպետներուն ստեղծագործող տաղանդին: Դժբախտաբար, ասոր ալ չենք կրնար պատասխանել՝ նոյն պատճառով: Սակայն, եթէ նոյնիսկ ունենայինք աւելի խոշոր թիւ մը Թ. եւ Ժ. դարերէն դրչագիրներու, կը միտիմ խորհելու որ հայկական ստեղծագործող նկարագիրը ցոյց պիտի տար ինչ որ ներկայ տուեալներով իսկ կրնանք տեսնել: Այսինքն՝ իրարմէ անկախ ստեղծագործելու կարողութիւն մը մեծապէս նկատելի եւ շեշտուած է հայկական մանրանկարչութեան մանրամասնութեանց մէջ, նոյն ատեն պահելով հայկականութեան ամբողջականութիւնը:

Մեր վերը ձեւաւորուած սկզբունքային տեսակէտը կռուան մը՝ աւելի ցայտուն կերպով բացատրելու համար որ հայերը քրիստոնէական հասարակաց դրչագրական եւ մանրանկարչական դպրոցին պատկանելով հանդերձ, բոլորովին ինքնատիպ տարբերութիւններով ներկայացուցած են իրենց վրայ պարտադրուած քրիստոնէական արուեստը:

Հայկական մանրանկարչական այն քանի մը նմոյշները, որոնք մեզի հասած են՝ ճողոպրելով բնութեան եւ մարդոց փճացնող ճիմեզի հասած են՝ ճողոպրելով բնութեան եւ մարդոց փճացնող ճիմեզի որոշ կերպով դպրոցներ ցոյց չեն տար: Իրականութեան՝ մեզի որոշ կերպով դպրոցներ ցոյց չեն տար: Իրականութեան՝ Թիւն է՝ որ առանց յիշատակարանը կարդալու, միայն դրչագրին մանրանկարները դիտելով մենք չենք կրնար ճշտել թէ անոնք ի՛նչ շրջանի եւ դպրոցի գործեր են: Ատիկա կատարելու համար՝ մենք պէտք է մինչեւ ԺԱ. դար դանք: Սակայն, դժուար չէ մանրանկարներու փորձառուի մը համար՝ ճշտել անյիշատակարան մանրանկարներու հայկական ըլլալը, երբ անոնք հայկական մանրանկարներ են իրապէս:

ԺԱ. դարէն սկսելով մենք աւելի յաջողութեամբ կրնանք մանրանկարներուն համար նշանակել հայկական շրջաններ. օրինակ՝

վրայ։ Սակայն, անոնք չեն հետեւած այդ վարպետներուն, եւ երբ ստեղծագործած են՝ իրենց գործը եղած է ինքնատիպ։

Կարելի բան չէ որ Իգնատիոս, Թորոս Ռոսլին եւ նման ուրիշ վարպետներ չունենային հետեւողներ։ Սակայն, կ՚երեւի թէ այդ հետեւողները կրցած են իրենց գործերը արտադրել այնքան ինքնատիպօրէն՝ որ յաջողած են բառին բուն իմաստով հետեւողներ չըլլալ։ Այս ինքնատպութիւնը այնքան խորունկ է եղած՝ որ վարպետ մանրանկարիչ մը երբեք ինքզինքը կրկնել չէ ուզած։ ԺԵ. դարու Մինաս ծաղկողէն մեզի հասած են քանի մը Աւետարաններ, եւ սակայն ան զանոնք մանրանկարած է բացորոշ տարբերութեամբ իրարմէ։ Գրիգորիս Աղթամարցիէ ունինք մանրանկարեալ երկու Վարք Աղեքսանդրի (մին՝ իմ հաւաքածոյիս օրինակը՝ 1526էն, միւսը Երուսաղէմինը՝ 1535էն, մասամբ միայն)։ Գրիգորիս Աղթամարցի բոլորովին տարբեր կերպով սկսած է ծաղկել երկրորդ Վարք Աղեքսանդրին։

Աւելի վերջերը, ԺԷ. դարուն, մեր արուեստին անկման շրջանին, մենք որոշ կերպով կը գտնենք «դպրոցներ»։ Անոնք Կ. Պոլիս, Սպահան, Ամիթ; եւ այլ տեղեր գոյութիւն առին, ուր գրեթէ յոգնեցուցիչ կերպով համանման մանրանկարներ սկսան արտադրել։ Մանրանկարիչները նոյնպէս սկսան ինքզինքին կրկնել։ Փոխանակ արուեստի, պոռոտ ու ակնբախ գոյներու եւ ոսկիի ճոխութիւնը եկաւ տիրապետել մեծաթիւ Աւետարաններու, Շարակնոցներու, Յայսմաւուրքներու, եւ այլ դրչագիրներու մէջ։ Այս ձանձրացուցիչ միօրինակութեամբ ճոխ, գունագեղ եւ ոսկեդրուագ մանրանկարչութիւնը նպաստ մը չի բերեր հայկական մանրանկարչական արուեստին, եւ ցոյց կու տայ երբեմն պարզապէս գործնական վարպետութիւն։ ԺԷ. դարու այդ դպրոցները գրեթէ տպածոյ արտադրութիւններ միայն կու տային, եւ որեւէ նմանութեան եզր չունին ԺԴ. դարէն մինչեւ ԺԶ. դարու վերջերուն դպրոցներուն հետ։ Մենք պիտի խօսինք կարելի եղածին չափ բոլորին ալ մասին։

* * *

Եթէ չունինք մանրանկարչութեան մասին հայ եկեղեցական սահմանաւորումներ, սակայն ունինք Աւետարաններու ծաղկումներուն համար գոնէ սահմանաւորում կամ ուղեցոյց։

Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Սիւնեցիի (ծնած 688ին) կը վերագրուի կարեւոր մեկնութիւն մը Նշանաց, որ կը սկսի «Զառաւել հրաշից արժանի սոսկալի գերապանծութիւն բանից» նախադասութեամբ (հմմտ. Թորոս Աղբար, Ա. էջ 192)»[44]։

44. ԹՈՐԳՈՄ ԵՊՍ. ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ, Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Ս. Նշանի Վանուց Սեբաստիոյ, Վիեննա 1961, Թ. 60, էջ 48–49։

Արդարեւ կարեւոր եւ հաղուագիւտ բնագիր, որմէ դժբախտաբար հազիւ երկու օրինակ կը յիշուի, եւ երկուքն ալ Սեբաստիոյ ձեռագիրներուն մէջ, երկուքն ալ մեծ ջարդէն վերջ անհետ կորսուած։

Առաջին անգամ զայն մեր մատենագրութեան ներկայացուց վաստակաւորն Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց, իր մեծարժէք «Թորոս Աղբար» գործին Ա. հատորին մէջ[45], երբ կը խօսէր Սեբաստիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ Աստուածաշունչին մասին, գրուած եւ ծաղկուած ՌՁԹ (1640)ին։ Սրուանձտեանց արտագրած եւ հրատարակած է այս շատ կարեւոր «Զառաւել հրաշից արժանի...» սկզբնաւորութեամբ գրութիւնը, անմիջապէս Աստուածաշունչի յիշատակարաններէն վերջ, մեզի տալով այն տպաւորութիւնը՝ թէ հրատարակուած հատուածը կրնար արտագրուած ըլլալ ներկայացուած այդ Աստուածաշունչէն։ Գուշակեան Սրբազան, իր ցուցակին կազմութեան ատեն՝ նոյն այդ գրութիւնը տեսած, զայն կը նշանակէ Սեբաստիոյ Ս. Նշանոյն վանքին թիւ 60 Աւետարանին մէջ, անթուական, որ՝ ըստ երեւոյթի՝ «անցման» («չեղածայր խոշոր բոլորգիր») գրով, անկար, ժուժ-կալ ծաղկմամբ, որով գուցէ ԺԳ. դարու սկիզբէն ձեռագիր մըն է։ Ցուցակագիրը, դժբախտաբար, չ՚ըսեր թէ ո՛ւր զետեղուած էր Ստեփանոս Սիւնեցիի վերագրուած այս գրութիւնը, եւ կը բաւականանայ միայն ըսելով «ձեռագրիս մէջ կայ»։

Այսպէս, ուրեմն, մեզի ցարդ միակ ծանօթ օրինակութիւնը հայ գեղարուեստագիտական այս հնադարեան գրութեան, նոյն այդ Սրբազարուեստագիտական այս հնադարեան գրութեան, նոյն այդ Սրբուանձտեանցի 1879ի հրատարակութիւնն է, որմէ առնելով մենք ալ հրատարակենք, առանց բնագրին որեւէ յաւելում կամ զեղուն չում ընելու։

«Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի զառաւել հրաշից արժանի սոսկալի գերապանծութիւն բանից գեղեցկազարդեալ պիտանացուցաց զառ ի չորից աւետարանչացն մեզ պիտառութիւն։ Արտայայտելով վսեմական բանիւ, տասնեցունց կանոնացն, նկարակերպ խորանայարկ դունակ դունակ դեղոցն։ Երփներփ ներանկմունքն, որոց ձրի ջան երկնային մարմնոյն մետաղիսն բացատրելով պարտականապէս, այնպէս համաղորդ բանիւք մի առ մի շաղաշարեալ զընթերավայելիցն հոլովսն արտակալեալ, որ վասն Յիսուսի վկայութեան բանքն։ Ուսուցանելոյ արտակալեալ, որ վասն Յիսուսի վկայութեան բանքն։ Սկսեալ յառաջնմէ կատի եւ խորանացն դեղոցն նկարագրութիւնք։ Արիւնաներկեալ կարմրօք սեանցն նոնովն են մինչեւ ցտասներորդն։ Արիւնաներկեալ կարմրօք սեանցն եւ խոյակացն որք ի մարմնաւորութիւնն եւ ի խաչն մեզ պիտառեցին...։ (Դպիրն կէտերը Սրուանձտեանցի բնագրինն են — Ց. Ք.)։

45. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ. Թորոս Աղբար Հայաստանի Ճամբորդ, Կ. Պոլիս 1879, Ա. էջ 192–194։

© National Library of Armenia

Իսկ ոսկեդոյն կամարն զքահանայական ունի զխորհուրդ ի միջի կացեալ. իսկ կարմիրն գինեդոյն վասն զի զՄեղքիսեդի բերելով ըզխորհուրդն ի դէմս Քրիստոսի: Իսկ վերնայարկ սեաւն լայնատարածեալ հանրաւքն, իբրեւ ամբով ծածկեալ ունի զխորհուրդ Աստուածային տնաւրէնութեանն: Իսկ երրորդն նմանապէս դեղաւքն ի խորհուրդ Աստուածայայտն եկեալ, սկիզբն առնու առաջի կանոնին երեք մի մի միասնական Աստուածութեան արտայայտելով, յորոյ վերայ կամարացն սեղանն բոցախառն հրով, ի վերայն սեամբն, վասն զի ծածկեալ էր սեամբն իբրեւ զպատրուակաւ զխորհուրդն Քրիստոսի: Իսկ հաւքն՝ վասն զի աքաղաղքն նայելով ի խորանին տնօրէնութիւնն եւ խաչն: Եւ որպէս աքաղաղքն ի մէջ մարեստանեաց ճոխք եւ համարձակք հրամանատուք եւ ահարկուք: Իսկ ապա չորրորդն յայտնէ զդէմս եկեղեցւոյ չորք տեղաւք համաբառբառ պատմութեամբն, միակարգ քանիւք զանազան կամարաւքն, ունելով ի մէջ կամարացն ըզխաչն, եւ երկու աղաւնակերպ հաւք ի նմա նայելով, իբրեւ ոչ եթէ ստոյգ աղաւնիք, այլ նմանութեամբ, վասն զի որք առին զՀոգին սուրբ, եղեն ընդունակ Հոգւոյն սրբոյ: Իսկ արտաքին սեաւն բացագոյնն, վասն զի նախ ստուեր էր անցաւորի հին աւրինացն առ ի լինելոյ մաքրութիւն կարմիր արեամբն Քրիստոսի, նոյնպէս եւ զսեղանն, զմթարն անաւսրացուցեալ, եւ զբոցն պայծառացուցեալ իմացականապէս զոր Քրիստոս արկանէ:

Իսկ եղջիւրք կամարացն անդրէն ի վերայ խոյակացն, զոյգ առ միմեանս կարմիր եւ կապոյտ խարսխեալ հինգ հինգ մասամբք մերձ ընդ մերձ զհինգ դատողական եւ զհինգ տախտակ աւրինացն նշանակէ:

Իսկ արմաւենիքն ի ստորուստ ի վեր բուսեալ, վասն զի յերկրէ աստի ճշմարտութիւն բուսաւ մերձենալով առ վերին կարգսն կանաչացեալ արդարութեամբ որպէս եւ գրեալ է: Իսկ երկու հաւքն կարմրակտուցք եւ կարմրոտունք, որպէս առաջին խորանին սպասաւորքն, որ թէպէտ և մարմնովն մեկուսի էին ի նոր խորհրդոյս, այլ ձայնիւ եւ բերանով զնոյնս բերէ զխորհուրդ: — Իսկ հինգերորդ խորանն զնոյնս բերէ զխորհուրդս, ստուերն պակասի եւ կարմիրն պայծառանայ, եւ չուշան ծաղկէ՝, քանզի խաչն մերձեցաւ, եւ գուշակք յարութեան հասին յայտնել Քրիստոսի արեամբն փրկութիւն հեթանոսաց: Այլ դեռ եւս քողն ի վերայ կայ, զի զմարգարէականն դեռ եւս նշանակէ զխորհուրդս, վասն այսորիկ երեք միայն իբրեւ զմարգարէական եւ թագաւորական եւ քահանայական:

Իսկ նռենենիքն երեք ստեղունք ի մի փնջի ելեալ, աւրինակ բերելով զհնովն ի նորա խորանաւն եւ կտակարանաւն դառն կեղեւովն զքաղցրութիւն պտղոյն ի ներք ամանելով: Իսկ եղջիւրքն մերձ առ վերինն սեղանն զՄովսէսի եւ զԱհարովնի թերեն զխորհուրդս, որպէս

ի միւս կանոնին դտանեմք, եւ կաքաւսն առ պոռնիկն Մարիամ եւ առ Բախաբն: Իսկ ձկնաքաղն ձայնիւ որսորդութեամբ ի ջուրսն, հոգւոյն առեալ տեսութեամբ մարդարէիցն, յոտս աւետարանչացն ասելով: Իսկ աքաղաղքն ոսկեզգեստք փետրաւքն զարդարելաւք, վասն զի հոգւոյն արժանաւորքն նախ զանձինս իւրեանց մաքրէին»[46]:

Անտարակոյս՝ բնագիրը աղաւաղուած կ'երեւի եւ սխալ ընթերցումներով, զոր առ այժմ ստուգել կարող չենք: Սակայն, ինչ որ հոս նշելի է՝ այն է որ այս մեծարժէք հայ դեղարուեստագիտական գրութիւնը ամբողջական չէ: Հեղինակը նպատակ ունեցած է, ինչպէս որ ինքը կ'ըսէ, «... խորանացն դեղոցն նկարագրութիւնք: Սկսեալ յառաջնմէ կանոնովն են (անշուշտ՝ կանովնէն) մինչեւ ցտասներորդն»: Գրութիւնը կը խօսի միայն առաջին հինգ կանոններուն մասին, եւ այդ իսկ ո՛չ ամբողջական: Արդ, միայն նկատի առնելով եղած նկարագրութիւնները մենք ջանացինք համեմատել քանի մը հնագարեան Աւետարաններու խորաններուն հետ: Նկատելի դտանք որ Ստեփանոս Սիւնեցիի կանոններու խորաններուն նկարագրութիւնը մեծապէս կը Սիւնեցիի կանոններու խորաններուն նկարագրութիւնը մեծապէս կը դարու վերջին շրջանէն հայերէն Աւետարաբերի մանաւանդ ԺԲ. դարու վերջին շրջանէն հայերէն Աւետարաբերի մանաւանդ

46. Շատ աւելի երկար ու մանրամասն է «Մեկնութիւն տասն խորանաց» գրութիւնը, զոր կը գտնենք Ներսէս Շնորհալիի Մատթէոսի Աւետարանին Մեկնութեան ըստ կիզբը զետեղուած (տպ. Կ. Պոլիս, 1825ին): Նոյնը աշխարհաբարի թարգմանած ու հրատարակած է Գարեգին Գորք. Խաչատուրեան՝ Գոլսոյ իր «Շողակաթ» ամսաթերթին մէջ (1952, թիւ 10–11, էջ 290–296), խորաններու մասին այս գրութիւնը վերագրելով Յովհաննէս Երզնկացիի (առանց զանազանելու Ծործորեցի եւ Պլուզ կոչուած երկու Յովհ. Երզնկացիները): Ես ինքս ալ հրատարակած եմ Շնորհալիի այս գրութիւնը (տե՛ս «Բազմավէպ» 1973, թ. 3–4, էջ 419–437): Տե՛ս նաեւ ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱԵԵԱՆՑ ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆլիս, տպ. «Էսպերանտոյ», 1915, սիւնակ 757–758, Ձեռագիր թ. 315, Աւետարան Մէջ (1599 թուականէն). «Տէր Ներսէս Կլայեցոյ ասացեալ զպատճառս տասն խորանաց սրբոյ աւետարանիս, եւ վասն երանգ երանգ գուզպատճառս տասն խորանաց սրբոյ աւետարանիս, եւ վասն երանգ երանգ գունցն ծաղկանց եւ հաւուցն եւ ծառոցն»: Խորաններու մասին գրած է նաեւ Գրիգոր Տաթեւացին՝ Մատթէոսի Աւետարանին իր մեկնութեան մէջ (տե՛ս Ց. Գրիգոր Տաթեւացի՝ Մատթէոսի Աւետարանին, Ձեռագրեր, թ. 151, էջ 12–15): Շնորհալիի Քիւրտեան Հաւաքածոյ Հայերէն Ձեռագրեր, թ. 151, էջ 12–15): Շնորհալիի վերոյիշեալ գրութեան մէջ արձագանգ կը գտնենք Ստեփանոս Սիւնեցիի վերոյիշեալ հատուածին ինչ ինչ մասերուն, շատ աւելի ընդլայնուած ու մանրամասնեալ: Անտարակոյս, մեծարժէք վաւերաթուղթ մըն է ասիկա՝ մեր մանրանկարչութեան եւ ծաղկումի պատմութեան համար, նա մանաւանդ՝ շատ հետաքրքրական ու լուսաբանող: Կը միտինք խորհիլ, որ եթէ կային խորաններու նկարներուն համար կանոններ՝ անշուշտ՝ կանոններ՝ ուրեմն պէտք է ըլլային նաեւ կանոններ՝ անձնական մանրանկարներուն համար: Դժբախտաբար, ցարդ նման գրութեան մը մէկ փոքր հատուածին խակ չեմ հանդիպած, իմ պրպտումներուս ընթացքին, հազարաւոր ձեռագիրներու մէջ: Անտարակոյս, այս չգտնուիլը չի նշանակեր թէ գոյութիւն չունէր. յուսով եմ թէ օր մը ի յայտ պիտի գայ նման գրութիւն մը (հմմտ. Բրիտանական Թանգարանի OR 2707՝ կոնիբիրի ցուցակին թիւ 19 ձեռագիրը, գրուած Խլաթ, 1541ին. տե՛ս նաեւ OR 5737, կոնիբիրի թիւ 24):

© National Library of Armenia

բաններուն խորաններուն կազմութենէն։ Նմանութեան իբր մեծագոյն եզր դառնք Ուաչինկթընի Ֆրիրը Արուեստից Թանգարանի թիւ 47·4 հայերէն Աւետարանին խորանները, որ ԺԱ. դարու գրչագիր նշանակուած է։ Այս ձեռագրին կազմը եւ Մատթէոսի ու Յովհաննէսի մասերը կը գտնուին իմ հաւաքածոյիս մէջ։

Զենք կասկածիր որ հնադարեան կանոնագրութիւն մըն է ասիկա, պատրաստուած հայերէն Աւետարաններու կանոններուն խորաններուն ծաղկանկարողներուն համար։ Գուցէ եւ դատապիրք մը, մեր ձեռագրական ծաղկման կանխագոյն շրջանին համար, երբ կ'երեւի թէ նման կանոնագրական առաջնորդողի մը մեծ կարիքը զգացուեցաւ, Աւետարաններու կանոններուն խորաններուն պարտուպատշաճ կատարման համար։ Առ այժմ պատճառ մը չունինք մերժելու որ ասոր հեղինակը Ստեփանոս եպիսկոպոս Սիւնեցի բազմավաստակ եւ զանազան կարողութիւններով օժտուած մատենագիրը ըլլայ։

Ը. դարը որքան ալ որ դեռ պատմական մթութեան մէջ կը մնայ՝ հայկական իրականութեան մէջ, եւ սակայն հայկական մշակոյթի զանազան մարզերուն մէջ նշանակալից տեղ մը կը գրաւէ, ուր Ստեփանոս եպիսկոպոս Սիւնեցիի պէս դէմքեր եղական չէին։ Ի վիճակի չեմ ըսելու թէ Ստեփանոս Սիւնեցիի վերը ներկայացուած «Զառաւել հրաշից արժանի...» սկզբնաւորութեամբ գրութիւնը արդեօք գուտ հեղինակութի՞ւն է՝ թէ ներշնչեալ օտար հեղինակութենէ։ Բնական է խորհիլ որ նման քրիստոնէական սահմանաւորում մը կանոններու ծաղկումին համար՝ կրնար օտար սկզբնաւորութիւն մը ունենալ, որ եւ որդեգրուած՝ հայ ծաղկողներու կարիքներուն համար։

Դժբախտաբար, ցարդ մեր Աւետարաններու կանոններուն ծաղկումներուն համեմատական ուսումնասիրութիւնը չէ կատարուած։ Անտարակոյս, անոնք ըստ կամս չէին կրնար ծաղկուիլ՝ գոնէ սկզբնապէս, եւ պէտք էր որ անոնց շարադրութեան եւ ներկայացուցած խորհրդականութեան համար՝ սկզբունքներ գոյութիւն ունենային։ Պէտք էր որ անոնց մէջ գործածուած գոյները, կենդանիները, խորհրդանշանները որոշ նպատակներով շարադրուէին ու ներկայացուէին, եւ անկարելի է որ անոնք՝ ըստ կամս եւ ըստ ցանկութեան՝ այդ ամենաարքայական գրքին մէջ տեղ գտնէին, եւ կամ արուեստագէտի վառ երեւակայութիւնը, ստեղծագործական իր եռանդին մէջ՝ մոռնար, լքէր, դէր եւ անցնէր եղած ամէն սահմանաւորում։ Ամիկա նկատի ունենալով էր որ Ը. դարուն Ստեփանոս եպիսկոպոս Սիւնեցի անշուշտ հարկ կը տեսնէր «Զառաւել հրաշից արժանի...»ն գրելու։ Եթէ իր այդ գրութեամբ իր ժամանակ կրցաւ գոնէ ատեն մը պարտադրել ծաղկման սկզբունքները՝ իր տուած սահմանաւորումներով, նոյն ատեն մենք կրնանք վստահ ըլլալ որ ժամանակին անցքին հետ իր այդ սահմանաւորումներն ալ տեղի տուին նոր արուեստագէտներու նորագոյն ստեղծագործութեանց, ճոխացումներուն եւ յաւելումներուն։ Սակայն, մենք պիտի պնդենք որ սահմանաւորումները որքան որ ալ աղաւաղեալ՝ շարունակեցին կանոններու խորաններուն խորքին մէջ ծածկուած մնալ։ Մենք կրկին եւ կրկին կարեւոր կը նկատենք խորաններուն ձեռնհասօրէն համեմատութիւնը եւ անոնց դոնէ գլխաւոր խումբերու մէջ դասաւորումը, որով գուցէ կարելի ըլլայ նաեւ ճշտել շատ մը անթուական Աւետարաններու գրչութեան ժամանակին եւ տեղւոյն հարցերը։

Մենք կը խորհինք որ ցարդ ոչինչ կատարուած է լրջօրէն եւ գիտապատմականօրէն՝ կանոններու խորաններուն ծաղկումներուն գիտապատմական ուսումնասիրութեան համար, եւ ցարդ իբր թէ գեղագիտականօրէն կատարուած մարզանքները զուրկ կը նկատենք արժէքէ, քանի որ դեռ չունինք հարկ եղած գիտապատմական ծանօթութիւնը անոնց մասին։ Այդ ուղղութեամբ խոշոր նպաստ մըն է Ստեփանոս եպիսկոպոս Սիւնեցիի վերոյիշեալ գրութիւնը, որ խորապէս չէ քննուած, ոչ ալ նկատի առնուած է հայ մանրանկարչութեան նուիրնուած, ոչ ալ նկատի առնուած է հայ մանրանկարչութեան նուիրնուած բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններու մէջ, որով յաճախ ինչ որ կ'ըսուի խորաններու արուեստին մասին՝ լոկ տեսողական մարզանք է, զուրկ՝ գիտական խորունկ ու հարազատ արժէքէ։

* * *

Իրականութիւն է նաեւ որ մեր աշխարհական մանրանկարչութեան մասին ալ ըսուածները գրեթէ ոչինչ են՝ մեր կրօնականին մասին ըսուածներուն համեմատութեամբ։ Շատ անգամ մեր աշխարհական մանրանկարչութիւնը վարպետօրէն ընդելուզուած է կրօնականին հետ, եւ այնպէս ալ շաղկապուած՝ որ անկարելի է կամ գրեթէ անկարելի զանոնք իրարմէ բաժնել, առանց խորունկ աշխատանքի։

Սակայն կայ նաեւ շատ կանուխէն ծագում առած աշխարհական արուեստ, որ որոշ կերպով ինքզինքը ցոյց կու տայ հայկական փայտարուեստ, որ որոշ կերպով ինքզինքը ցոյց կու տայ հայկական փայտափորագրեալ պատկերագրութեան, քարաքանդակներու, որմանը-կարներու եւ մինչեւ իսկ մանրանկարչութեան ընդմէջէն։ Աշխարհական արուեստի այս միջոցները լայնօրէն գործածուած են մեր կրոնական արուեստի սահմաններուն մէջ։

Փայտափորագրական արուեստին մէջ, Մշոյ Առաքելոց վանքի դրան ճակատագօտին՝ 1134 թուականէն, կամ գրակալին առիւծը՝ 1272էն (Երեւան, Պետ. Պտմ. Թանգարան, թիւ 171) նմոյշներն են այդ աշխարհական արուեստին։ քարաքանդակներու շարքէն կը բաւականանամ յիշելով միայն Աղթամարի Գագկաշէն եկեղեցին, իր արտաքին մասերու ինչ ինչ դրուագներով՝ Թ. դարու սկիզբի գործ,

© National Library of Armenia

թէեւ ունինք ուրիշ եկեղեցիներ ալ աշխարհական արուեստի քարաքանդակներով՝ Անի եւ այլուր։ Որմանկարչութեան մէջ ալ, որ դեռ պահուած է կարգ մը եկեղեցիներու ներսը, Անի եւ կամ այլուր, աշխարհական նիւթեր կը գտնենք։ Իսկ մանրանկարչութեան մէջ, իրապէս կարեւոր եւ մեծարժէք նիւթ ունինք հայ աշխարհական արուեստի մասին. այսպէս՝ Կարսի Աւետարանին մէջ (Երուսաղէմ), Հաղբատի Աւետարանին մէջ (Երեւանի Մատենադարան), եւ դեռ շատ ուրիշ գրչագիրներու մէջ։

Թէ ինչո՞ւ մեր մէջ չէ ուսումնասիրուած աշխարհական մեծարժէք մանրանկարչութիւնը՝ շատ պարզ է։ Համեմատաբար աւելի հընարաւոր է գրել մեր սրբազան մանրանկարչութեան մասին, բաղդատելով զայն դրացի օտար արուեստներուն հետ, յաճախ արձագանգ ըլլալով նաեւ անոնց մասին օտար գեղագէտներու գրածներուն։ Ու դժբախտաբար պատահած է այն երեւոյթը, ըստ որում՝ օտար աղդեցութիւններու տակ՝ խակ եւ օտարոտի նկատուած են մեր սրբազան մանրանկարչութեան սքանչելի պտուղները։ Նման վարմունք կարելի չէ ունենալ մեր աշխարհական մանրանկարչութեան հանդէպ, քանի որ նախ եւ առաջ հարկաւոր է գտել նիւթը. բան մը՝ որ ինքնատիպ ու անկախ մերձեցումի կը կարօտի, ինչ որ օտար ուսումնասէրներէ չէ կարելի սպասել, որովհետեւ շատ մեծ դժուարութեամբ անոնք կրնան ըմբռնել հայկական ոգին. մինչ դիւրութեամբ վճիռներ կ՝արձակեն հայ սրբազան մանրանկարչութեան մասին, եւ յաճախ՝ ցաւօք սրտի՝ ստորադասելով զայն դրացի քրիստոնեայ մանրանկարչութիւններէն, կը համարձակին մերինը այլասերած ապօրինութիւն նկատել։ Օրինակ. Հաղբատի Աւետարանին ակնբախ աշխարհական մանրանկարչութիւնը կը նմանցուի իսլամական Պաղտատի դպրոցի գործերուն. սակայն, նկատելու է որ Պաղտատի դպրոցի հնագոյն գործը 1230 թուականէն է, մինչ Հաղբատի Աւետարանը 1211 թուականէն է։ Անդին, Կարսի Աւետարանը՝ մանրանկարչութեան դրացի ո՞ր արուեստին հետ կարելի է համեմատել. կամ Վենետիկի Մխիթարեաններու Ձեռագրատան Ադրիանուպոլսոյ Աւետարանին (1007 թուականէն) մեկենաս Յովհաննէս Պրոքսեմոսը։ Ըստ իս, ասոնք ինքնատիպ հայ աշխարհական արուեստի գլուխ գործոցներ են, որոնք չէ կարելի համեմատել դրացի քրիստոնեայ աշխարհական արուեստներուն հետ, որովհետեւ մերիններուն նման երեւոյթ մը գոյութիւն չունի անոնց մէջ։

Բայց, այս ուղղութեամբ՝ համեստ աշխատանք մ՝իսկ, դժբախտաբար, չէ կատարուած մեր մանրանկարչութեան պատմութեան մէջ։ Եւ եթէ մեր աշխարհական մանրանկարչութիւնը ինքնատիպ է, այն ատեն ինչո՞ւ անոր ժամանակակից մեր եկեղեցական կամ կրօնական մանրանկարչութիւնը մուրացածոյ պէտք է նկատուի։

Կրնայ ըլլալ որ, քանի շատ նիւթ չունինք այս մասին, մեր աշխարհական մանրանկարչութիւնը ստիպուած եղած ըլլայ իր գոյութիւնը պահել միայն մեր եկեղեցական մանրանկարչութեան համատարած եւ ուժեղ հոսանքին մէջ։ Զուտ աշխարհական գործեր՝ պատմական, վիպական, բժշկական, գիտական, հնագոյն կամ հին հայկական մանրանկարչական շրջաններէն մեզի չեն հասած։ Այնքան ծաղիկ սիրող հայ մանրանկարչութիւնը՝ Դիոսկորոսեան բուսաբանութիւն մը չէ թողած մանրանկարեալ (նոյն իսկ ո՛չ մանրանկարեալ մեզի չէ հասած)։ Զունինք Խորենացի, Եղիշէ, Փարպեցի, Փաւստոս եւայլն որոնց հնութիւնը Զ. Է. Ը. Թ. Ժ. դարերէն ըլլայ եւ մանրանկարուած։ Վարք Աղեքսանդրի մը մանրանկարեալ միայն ԺԵ. դարէն (Ս. Ղազար), մաղապուրծ մեզի հասած է իր զմայլելի մանրանկարներով։ Գրիգորիս Աղթամարցիի մանրանկարած գլուխ-գործոց Վարք Աղեքսանդրին 1526էն (այժմ իմ հաւաքածոյիս մէջ) շահագէտի եւ մեծ կամ փոքր վանտալի մը ձեռքէն հազիւ փրկուեր է։ Սատի կայն անտարակուսելի է որ հնագոյն շրջանին ալ պէտք էր ըլլալ հայ աշխարհական մանրանկարչութիւն։ Երուսաղէմի սքանչելի Կարսի Աւետարանը իր արքունի կեանքի մանրանկարներով եւ կենդանանքարներով, անոնց շարադրութեամբ, կը նկրտի աշխարհական թարմ ու դրական, կենդանի շունչ մը խառնել Աւետարաններու մանրանկարչութեան եւ ծաղկումին կրօնական եթէ ո՛չ խոժոռ՝ գոնէ շատ լուրջ մարդին մէջ, ուր կարծես Աւետարանիչ Առաքեալներ եւ տնօրինական ոճաւորուած խստաբարոյ պատկերագրութիւններ միայն իրենցմէ

օր մը, երբ աշխարհի ընտիրներէն մին՝ իր տեղը պիտի դրաւէ համաշխարհային ինքնատիպ ու կախարդիչ արուեստներու շարքին:

Անտարակոյս այս մեր ընդհանրացումները կարիք ունին առարկայական տուեալներու, որոնք պիտի կարենան ապացուցանել ինչ որ մենք վերը հաւաստած ենք: Նիւթական առատ միջոցներու պակասը բնական է արգելք պիտի ըլլայ մեզի փոխանցելու մեր ընթերցողներուն՝ ինչ որ մենք կրցած ենք եզրակացնել: Այսուհանդերձ, մեր լաւագոյնը պիտի ընենք՝ մեր ընթերցողը չյոգնեցնելու համար, նա մանաւանդ մեր այս աշխատանքը շահեկան ընելու՝ մեր կարողութեան չափով: Բնական է, կրնանք ասիկա գոնէ սկիզբ մը նկատել այն ուղղութեան, որուն պէտք է ընդհանրապէս հետեւիլ, հասնելու համար այն զմայլելի բարձունքին՝ որուն առջեւ ուշիմ ընթերցողը պիտի կարենայ տեսնել սփռուած հայկական մանրանկարչական արուեստի եւ ծաղկումի սքանչելի, ինքնատիպ ու դրաւիչ համայնապատկերը:

Ուիչիթա (Քանզաս, ԱՄՆ)
27 Ապրիլ 1976

Ց. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

de dessins était pratiquée par des artistes étrangers; en effet, ils interprétaient «patker» comme synonyme de «figure peinte». L'auteur propose, au contraire, l'interprétation de «patker» comme correspondant à l'«icone» des Grecs. Il en résulte que le traité de Vrt'anēs est dirigé contre des «iconoclastes» proprement dits, qui trouvaient probablement un terrain propice à leur propagande surtout dans les milieux anti-chalcédoniens à outrance et rejetaient les «icones» comme une importation étrangère.

L'auteur apporte encore, à la confirmation de sa thèse, plusieurs témoignages d'auteurs postérieurs à K'ert'oł jusqu'à la fin du XIIIe siècle. En même temps il exprime le chagrin que des historiens d'art s'occupant de l'art arménien ou même des spécialistes en ce domaine, souvent, ne prêtent pas une attention suffisante aux sources littéraires qui pourraient rendre d'excellents services pour l'éclaircissement de plusieurs questions.

La dernière partie de l'article développe des considérations qui cherchent à définir les caractéristiques propres de la miniature arménienne.

Résumé

COUP D'ŒUIL SUR L'HISTOIRE DE LA MINIATURE ARMENIENNE

(H. KURDIAN)

L'article présenté ici est la partie initiale du premier chapitre d'une longue étude sur «La Miniature Arménienne». Ce chapitre avait été consigné à la Rédaction par le regretté auteur en Juin 1976; l'étude reste malheureusement inachevée par la mort de l'auteur, survenue peu après au mois de Novembre de la même année.

L'auteur parte de la constatation de l'existence en Arménie, dès les débuts de sa culture littéraire, d'un art d'enluminure, attesté, à défaut de manuscrits entiers antérieurs au IXe siècle, par les ornements conservés dans les nombreux fragments et feuilles de garde. Il passe ensuite à l'examen d'un des plus anciens documents arméniens sur l'art de peindre en Arménie, le traité de Vrt'anēs K'ert'oł «Ēnddem patkeramartic'». Un passage de ce traité affirmant que personne en Arménie ne connaissait jusqu'alors l'art de faire les «patker», mais qu'on l'apprenait des Grecs, avait porté quelques critiques à penser que toute sorte de peintures et

© National Library of Armenia